

พิมพ์เป็นอนุสรณ์...
ในการประชุมเพลิงศพ

คุณหญิงประพันธ์คำรสลักษณ์
(ชื่น ศุขะวณิช)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
25 เมษายน 2509

อค
ป319ม

เม อ ง ร าช บ ู ร

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961116379

วันที่ 3 พ.ย ๕๖

เลขทะเบียน ๐๒๕๗

เลขหมู่ ๑๗
๒.314๘

เมืองราชบุรี

พลอากาศเอก หะริน หงสกุล
มอบให้ห้องสมุดรัฐสภา

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการประชุมเพลิงศพ

คุณหญิง ประจักษ์ศิลปาคม

(ชน สุขะวงษ์)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๕ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ชวนพิมพ์

112-116 ถนนบริพัตร ตำบลทรายขาว พระนครศรีอยุธยา โทร. 810541

นายชวน ศรีสว่างธรรม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2509

คำนำ

เนื่องในงานสถาปนาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ชั้น
สุขะวณิช) กำหนดวันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๕ ณ เมรุวัดมกุฏ-
กษัตริยาราม นายทวี สุขะวณิช ซึ่งเป็นบุตร ได้มาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กอง
วรรณคดีและประวัติศาสตร์ ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่องเมืองราชบุรี
ซึ่งประกอบด้วยเรื่องต่อไปนี้

๑. ว่าด้วยกรุงทวารวดี ของ ศาสตราจารย์ ขวัญ เชเตส
๒. จารึกถ้ำฤๅษี แขวง เมืองราชบุรี
๓. การขุดค้นทางโบราณคดี ที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี ของ
ศาสตราจารย์ ศิลป์ พีระศรี
๔. จังหวัดราชบุรี ของ ดร. อมาตยกุล

ซึ่งกรมศิลปากรได้พิจารณาแล้ว ยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้

เรื่องในหมายเลข ๑-๓ นั้น เคยพิมพ์ขึ้นในสมุดนำชมโบราณวัตถุ
สถาน สมัยทวารวดี ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี ซึ่งกรมศิลปากรร่วมกับการ
รถไฟแห่งประเทศไทย และกรมศิลปากรรักษาสมบัติวัฒนธรรม ได้พิมพ์
ขึ้นแจกเป็นบรรณาการเนื่องในโอกาสที่จัดโบราณคดีสัญจร นำชมโบราณ

วัดกุสุมาณ ณ ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี เมื่อวันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นครั้งแรก เรื่องดังกล่าวนี้เป็นเรื่องที่จะให้ความรู้เกี่ยวกับสภาพและความเจริญรุ่งเรือง ตลอดจนศิลปวัฒนธรรมของจังหวัดราชบุรีในอดีต ทั้งนี้ โดยอาศัยพิจารณาจากหลักฐานทางศิลปและโบราณวัตถุสถาน ซึ่งกรมศิลปากรได้สำรวจและค้นพบที่ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี และเข้าใจว่า ศิลปโบราณวัตถุและโบราณสถานเหล่านั้น เป็นศิลปสมัยทวารวดี มีอายุราวพันกว่าปีมาแล้ว นักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ได้พิจารณาเห็นกันว่า โบราณสถานที่ตำบลคูบัวนี้ อาจเป็นหลักฐานสำคัญแห่งหนึ่งที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาหาความรู้ทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และแบบอย่างศิลป ซึ่งยังเป็นช่องโหว่อยู่ในประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี แต่อาจต้องใช้เวลาสอบสวนค้นคว้าเป็นเวลายาวนาน และยังต้องขุดค้นตรวจสอบให้ทั่วถึงอีก เพื่อว่าอาจได้พบหลักฐานเพิ่มขึ้น เช่น อาจพบจารึกหรือแบบอย่างศิลปกรรม ซึ่งสามารถเปรียบเทียบให้รู้สมัยและระยะเวลาในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้ และถ้าพบหลักฐานเช่นนั้น ราชบุรีก็จะเป็นดินแดนโบราณสถานแห่งหนึ่ง ซึ่งจะอำนวยความสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์ให้ก้าวหน้าต่อไป

ส่วนเรื่องจังหวัดราชบุรีนั้น นายตรี อมาตยกุล หัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ได้เรียบเรียงขึ้นไว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๑ และได้พิมพ์เป็นครั้งแรกในงานฉลองสมณศักดิ์ เป็นพระราชอาคันตุกะ ของพระมหาชัย ต่อมาได้พิมพ์อีกหลายครั้ง แล้วนายตรี อมาตยกุล ได้แก้ไขเพิ่มเติมใหม่ ดังที่ได้ตีพิมพ์ในเล่มนี้

นอกจากเรื่องดังกล่าวแล้ว นายทวี สุขะวนิช ได้ขอนำเรื่อง จังหวัด
ราชบุรี ที่ได้เรียบเรียงไว้ มาตีพิมพ์รวมไว้ในเล่มนี้ด้วย ซึ่งทั้งสองเรื่องที่
กล่าวมานี้ จะให้ความรู้แก่ท่านผู้อ่านเกี่ยวกับเมืองราชบุรีในปัจจุบัน และ
อาจจะใช้เป็นคู่มือในการท่องเที่ยวไปในจังหวัดราชบุรีได้เป็นอย่างดี

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศี ที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญเป็น
ทักษิณานุประทานอุทิศแด่ คุณหญิงประพันธ์คำรัสลักขณ์ เป็นมาตุภูมิฐานธรรม
และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกเผยแพร่เป็นวิทยาทาน ขอกุศลทั้งปวงนี้จึงเป็น
พลวปัจจัยส่งเสริมให้ คุณหญิงประพันธ์คำรัสลักขณ์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้
ประสบแต่อริคุณมฤตยู ได้ข้อที่พบสมบัติในสัมปรายภพ สมตามเจตจำนง
ของเจ้าภาพทุกประการขออภัย.

กรมศิลปากร

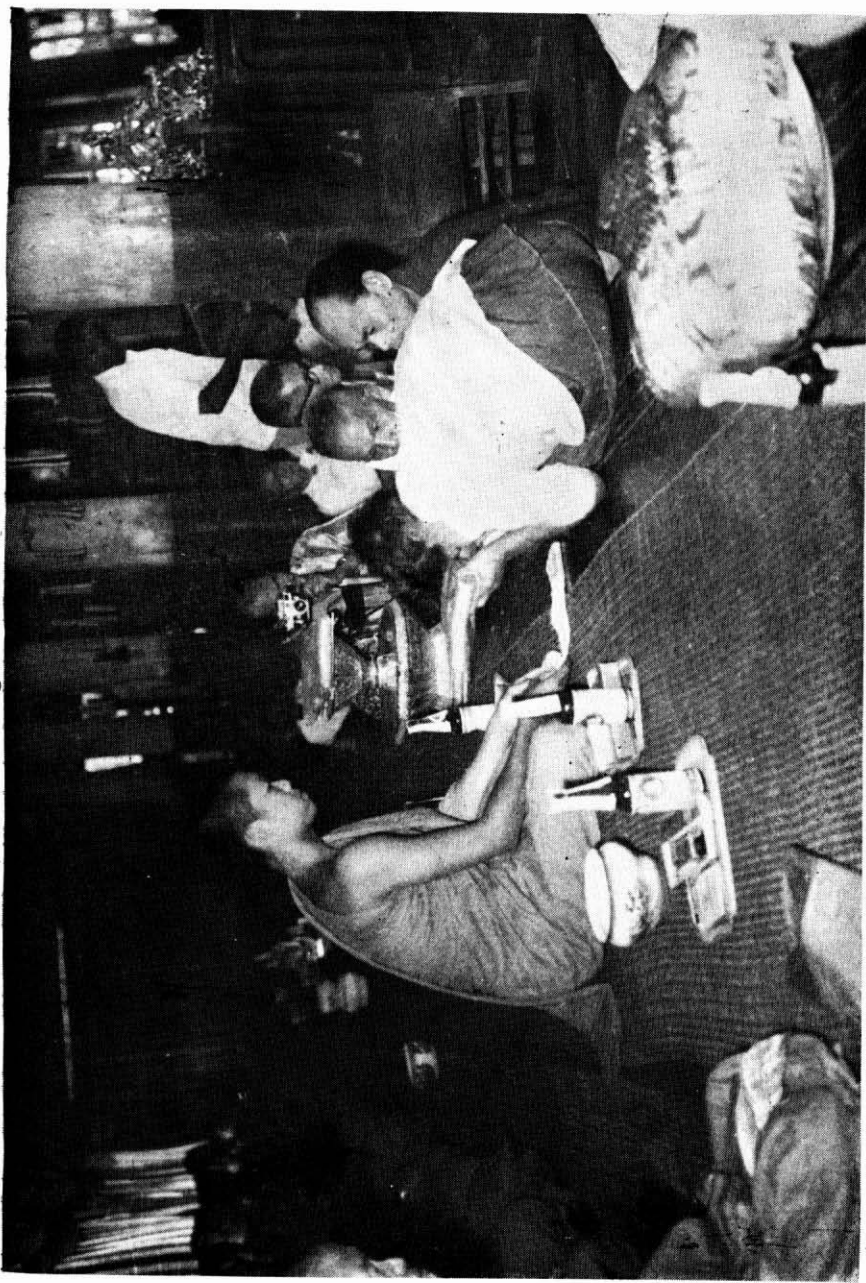
๑๑ เมษายน ๒๕๐๘

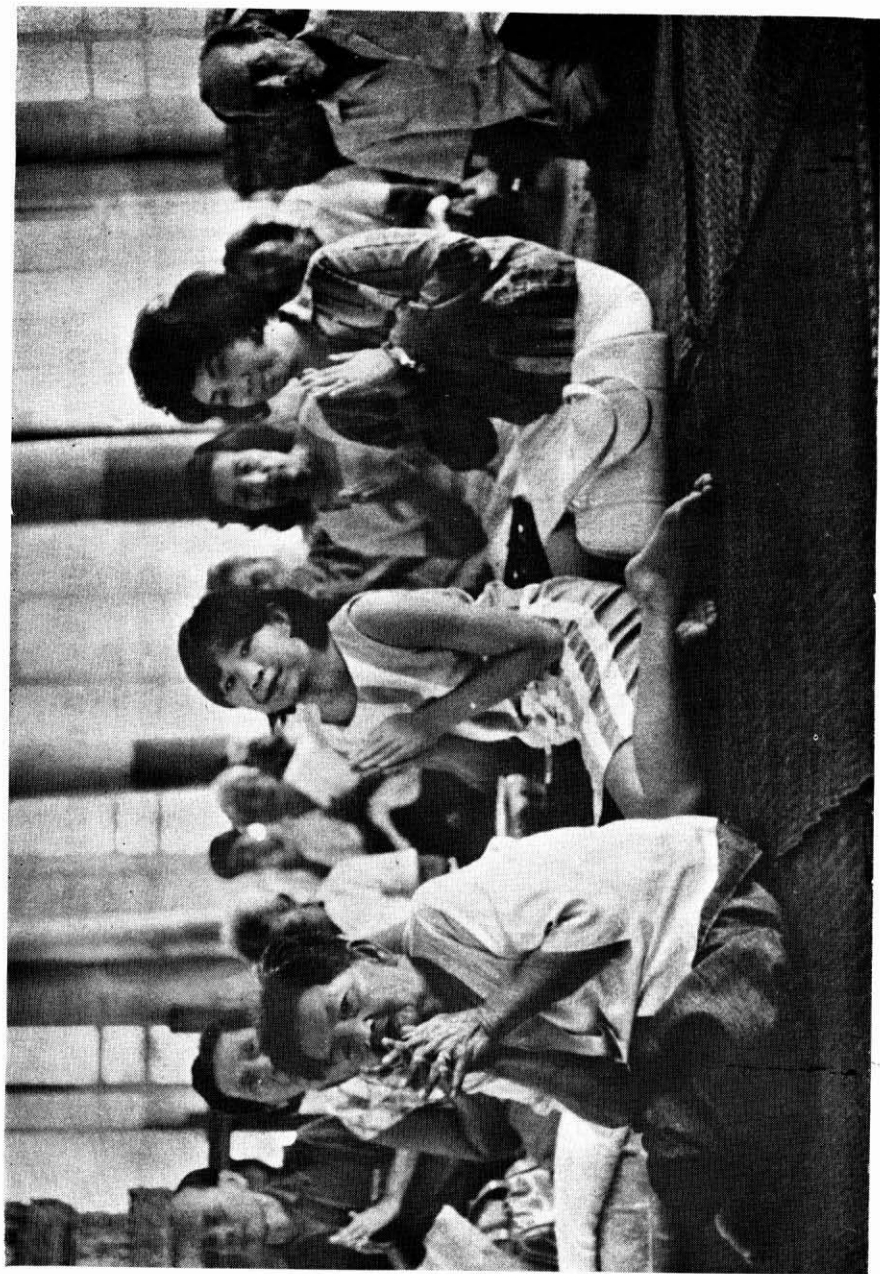
คุณหญิงประพันธ์คำรัสลักขณ์

(ชั้น สุชะวนิช)

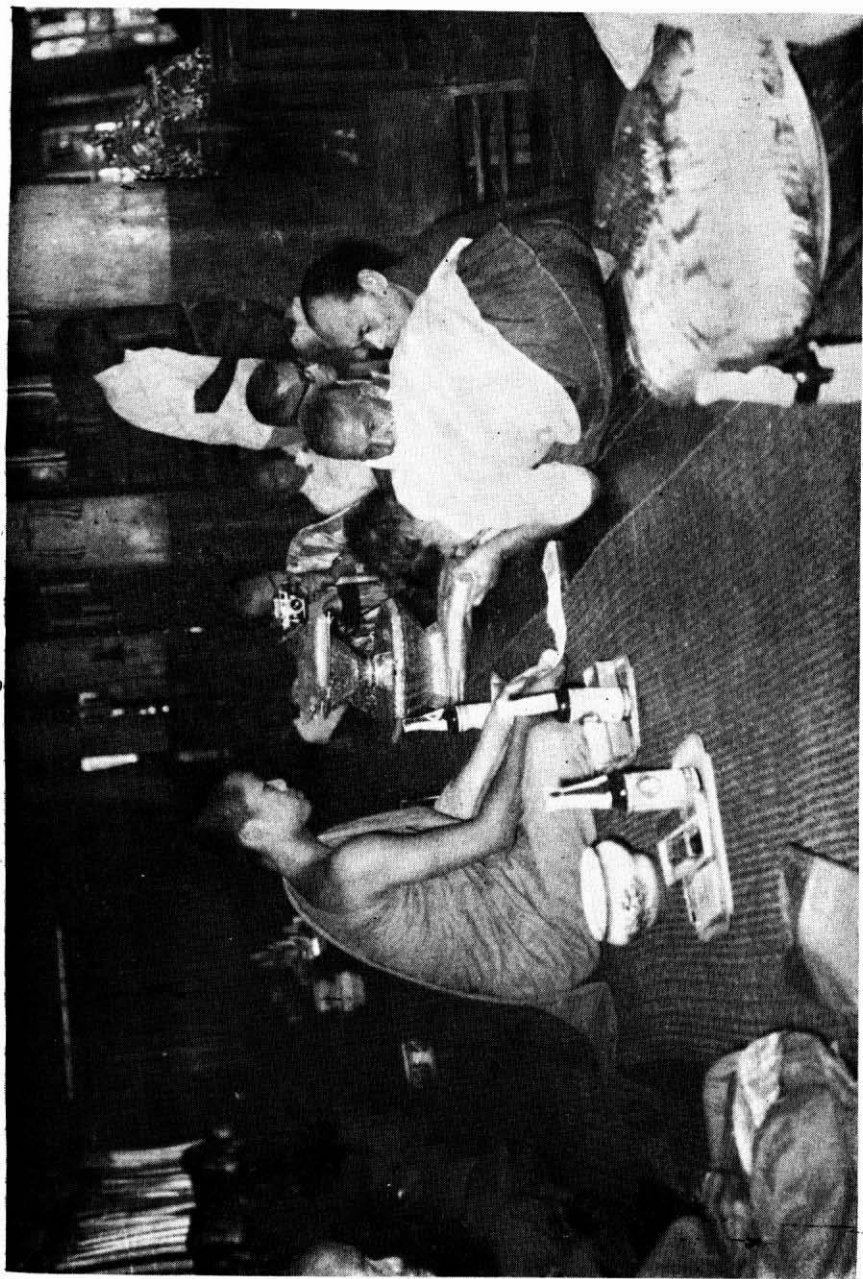
ชาติระ ๒๔๕๐ มรณะ ๒๕๐๘

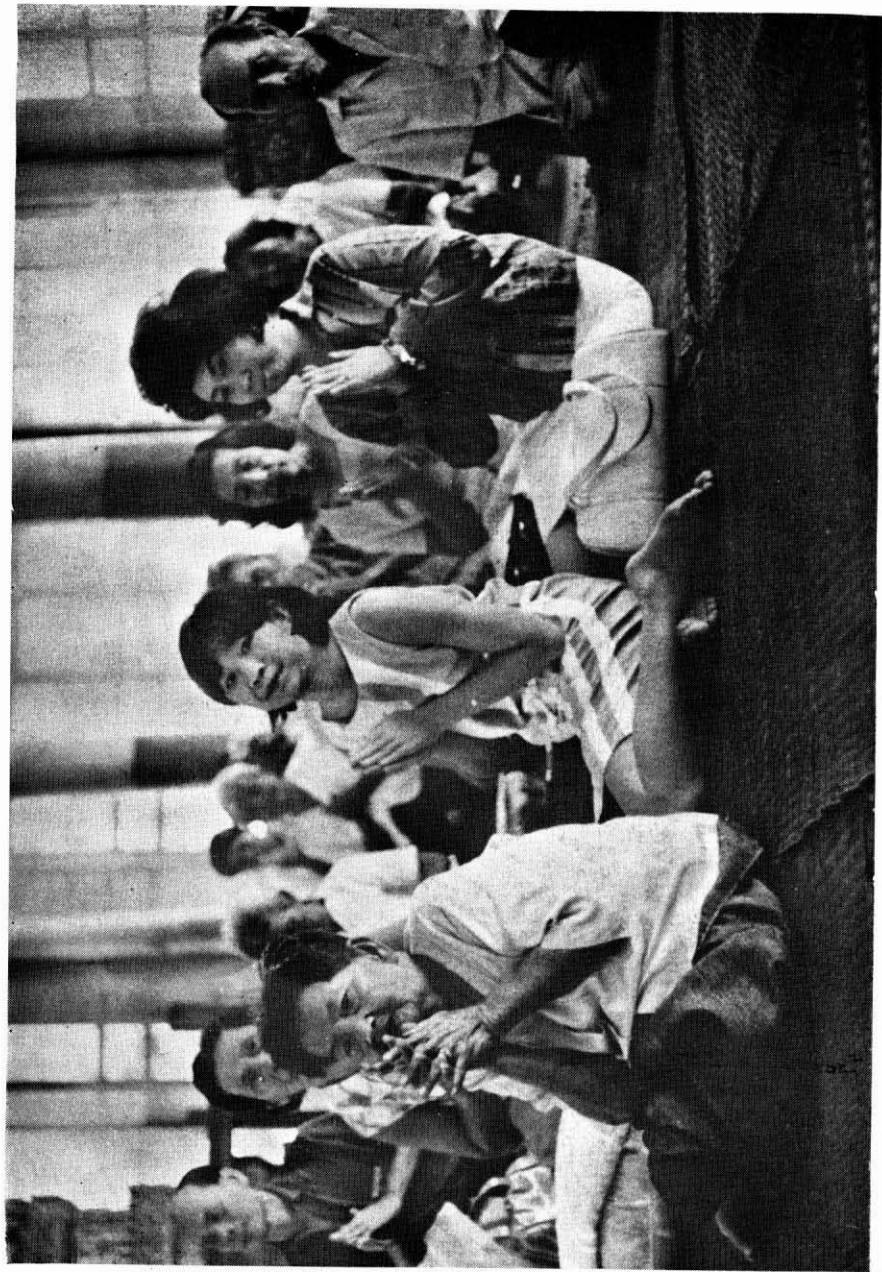
คุณหญิงประพนธ์ บำเพ็ญศุภกิจ สักทายนองหวัด

คุณหญิงประพนธ์ ๆ กับบุตรหลาน ในการไปทอดกฐิน
ณ วัดเกาะลอย แขวงวิภาวดี

คุณหญิงประไพ ฯ บำเพญกุลละครสุดท้ายของชีวิต

คุณหญิงประพันธ์ ๑ กับบุตรหลาน ในการไปทอดกฐิน

ณ วัดเกาะลอย แขวง ราชบุรี

ประวัติ

คุณหญิงประพันธ์คำรัสลักษณ์ (ชั้น สุขะวณิช) เป็นบุตร
พระยาอัมรินทรฤๅชัย (นิ่ม วงศาโรจน์) เจ้าเมืองราชบุรีในสมัย
รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๔๐ ซึ่งต่อมาในภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาภักตินฤๅคินทร ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สูงขึ้นกลายเป็น
สมุหเทศาภิบาล

คุณหญิงประพันธ์คำรัสลักษณ์ เกิดเมื่อ เดือนสิงหาคม พ.ศ.
๒๔๒๖ ที่จังหวัดราชบุรี มารดาชื่อ ลาว ถึงแก่กรรมเมื่อคุณหญิง
ประพันธ์คำรัสลักษณ์มีอายุได้ ๘ เดือน ญาติผู้ใหญ่และ ม.ล. หญิง
แสง ปาลกวงศ์ ได้เป็นผู้เลี้ยงดูมาตั้งแต่เล็กแทนมารดาตลอดมา มีพี่
สาวร่วมมารดาเดียวกันอยู่ ๑ คน ชื่อ แจ่ม วงศาโรจน์ คุณหญิง
ประพันธ์คำรัสลักษณ์ได้ทำการสมรสเมื่ออายุได้ ๑๘ ปี กับนายถม
สุขะวณิช ซึ่งภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และเลื่อนยศขึ้น
ตามลำดับ จนได้เป็น มหาเสวกตรี พระยาประพันธ์คำรัสลักษณ์ มี
บุตรด้วยกันรวม ๔ คน คือ

๑. นายสมบุรณ์ สุขะวณิช (ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒๕ ปี)
๒. บุตรหญิง (ถึงแก่กรรมในครรภ์)
๓. น.ส. วิชาพันธ์ (เต็ม) สุขะวณิช
๔. ค.ญ. จอห์น สุขะวณิช (ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๔ ปี)

๕. น.อ. เกษม ศุขะวณิช ร.น. (หัวหน้ากองกិនระเบิด
กรมสรรพาวุธทหารเรือ)

๖. นายทวี ศุขะวณิช (หัวหน้ากองนโยบายภายในประเทศ
สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี)

๗. น.ส. สุพาที (แดง) ศุขะวณิช (อาจารย์ใหญ่โรงเรียน
วรนาเรีเจติม โรงเรียนสตรีประจำจังหวัดสงขลา)

๘. นายวุฒิ ศุขะวณิช (สถาปนิกพิเศษ กรมชลประทาน)

๙. จ.ช. เทพสิทธิ์ ศุขะวณิช (ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๗ ปี)

คุณหญิงประพันธ์คำรสลักษณ์ เป็นผู้มีนิสัยขยันขันแข็ง เห็น
งานเป็นเรื่องสำคัญกว่าความสุข มีความโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
ต่อญาติพี่น้องและผู้อยู่เป็นนิจสิน จนเป็นที่รักใคร่ของผู้ที่รู้จัก
และพบเห็น มั่นอยู่ในหลักธรรมของพระบวรพุทธศาสนา ก่อนหน้า
ที่จะถึงแก่กรรมได้ไม่กี่เดือน ยังได้รอนแรมเดินทางไปกับบุตรเพื่อไป
ทอดกฐินสามัคคีร่วมกับพ่อค้าประชาชนชาวจังหวัดราชบุรี และชาว
จังหวัดสมุทรสงคราม ณ วัด เกาะลอย ตำบลท่าพลับพลา หลังเขา
อำเภอราชบุรี ทั้ง ๆ ที่เงินไม่พอ ลูกหลานต้องอุมกันขึ้นไปประกอบ
พิธีทอดกฐินบนศาลาวัด การที่เจตนาไปทอดกฐิน ณ วัดนั้นเนื่อง
จากได้เคยอยู่อาศัยมาในตำบลนี้ตั้งแต่อายุยังเยาว์ จึงได้อุทิศเงินสร้าง
กุฏิให้วัดนี้ ๑ หลัง รุ่งใจให้ผู้ที่ได้พบเห็นมีจิตศรัทธาร่วมบริจาคเงิน
การกุศลทะนุบำรุงวัดนี้มากขึ้น การทำบุญในครั้งนั้นนับว่าเป็นการ
ประกอบกรกุศลครั้งสุดท้ายของชีวิต

ในระยะ ๓ ปีหลังนี้ได้เจ็บป่วยกระเสาะกระแสะตลอดมาด้วยโรคหัวใจพิการและปอดชื้น ได้เข้ารับรักษาตัวในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๐๖ นับว่าอาการหนักมาก เมื่อได้รับการเยียวรักษายู่ได้ ๒๔ วัน อาการก็ทุเลากลับบ้านได้ ต่อมาก็ต้องเข้ารับการรักษา ณ โรงพยาบาลนี้ เมื่อเดือนธันวาคม ๒๕๐๗ อีกเป็นครั้งที่ ๒ อยู่โรงพยาบาลได้ ๑๓ วัน อาการค่อยทุเลาและกลับบ้านได้อีกต่อจากนั้นอีก ๒-๓ เดือน ในวันจันทร์ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๘ ได้กลับเข้ารับรักษาตัวที่โรงพยาบาลอีกเป็นครั้งที่ ๓ อยู่ได้เพียง ๕ วัน ในวันศุกร์ที่ ๒๖ ตอนกลางวันอาการก็ยังดีอยู่ ไม่เป็นที่น่าวิตก เพราะมีสติอยู่ตลอดเวลา ครั้นตกกลางคืนในวันนั้นเวลาประมาณ ๐๑.๑๕ น. ก็ถึงแก่กรรมโดยปัจจุบันด้วยอาการอันสงบ ตรงกับวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๘ สิริรวมอายุได้ ๘๑ ปี ๗ เดือน.

ไว้อาลัยคุณแม่

มรณกรรมของคุณแม่เป็นที่โศกสลดใจของบรรดาบุตรหลาน และญาติมิตรเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ที่ไม่มีวันจะกลับคืนมาอีกได้ ความอาลัยรักที่บังเกิดแก่ลูกหลานและญาติพี่น้องมิตรสหายของท่านนั้น มีมากที่สุดที่จะพรรณนาให้ปรากฏในหน้าหนังสือนี้ได้โดยครบถ้วน ตลอดเวลาที่คุณแม่มีชีวิตอยู่นั้น ท่านได้สร้างคุณงามความดี อบรมลูกหลานให้ประพฤติแต่ในทางที่ชอบ ท่านเป็นคนขยันขันแข็ง เห็นงานเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าชีวิต ดังเป็นที่ประจักษ์แก่สายตาของลูกหลานมาแล้ว เว้นแต่จะล้มหมอนนอนเสื่อลุกไม่ไหว เท่านั้นที่ท่านจะไม่ได้ทำงาน ถ้าท่านสามารถเขยิบเคลื่อนที่ได้ แม้แต่จะต้องก้มคลานไปกอดที่จะทำงานไม่ได้ เท่าที่จะสามารถหยิบฉวยมาทำได้ งานที่คุณแม่ชอบมากที่สุดคือ การทำสวน ได้ทำนาที่คลองตันและที่บ้านถนนเพชรบุรี จนเป็นสวนผลไม้ขึ้นมาก้วยน้ำมือของท่านเองเป็นส่วนใหญ่ ได้อาศัยขายผลหมากรากไม้ในสวนช่วยเป็นค่าใช้จ่ายของครอบครัวตลอดมาจนกระทั่งถูกน้ำท่วมเมื่อปี๒๔๘๕ พืชผลไม้จึงหายไปหมด และความเจริญของบ้านเมืองก็เป็นอีกเหตุหนึ่งที่ทำให้สวนผลไม้ของท่านต้องเปลี่ยนแปลงไปเป็นอาคารบ้านเรือนเสียจนหมดสิ้น งานอีกประเภทหนึ่งที่ท่านชอบไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน คือ

งานครัว คุณแม่ชอบประกอบอาหารเลี้ยงลูกหลานเป็นประจำตั้งแต่
เช้ามีจนค่ำคืน เมื่อสมัยคุณพ่อยังรับราชการอยู่ คุณแม่ก็ต้องอยู่ทำ
อาหารให้คุณพ่อเมื่อเวลากลับจากทำงานในเวลา ๔-๕ ห่มทุกคืน นับ
ว่าชั้นลูกหลานนี้จะหาผู้ที่ยืนชั้นแข็งอย่างคุณแม่ได้ยาก

โดยที่คุณแม่เป็นผู้มีเลือกเชื้อชาวจังหวัดราชบุรีโดยแท้ คือ
เป็นลูกสาวคนหนึ่งของเจ้าเมืองราชบุรีในตระกูล “วงศ์โรจน์” ซึ่ง
ยังมีสืบเชื้อสายมาจนบัดนี้ เพื่อเป็นเกียรติประวัติแก่วงศ์ตระกูล และ
เพื่อให้บุคคลรุ่นหลังได้ทราบไว้ตามสมควร ลูก ๆ จึงพร้อมใจกันหา
เรื่องเกี่ยวกับเมืองราชบุรีมาพิมพ์แจกในงานประชุมเพลิงศพคุณแม่

โอกาสนี้ขอขอบพระคุณคุณตรี อมาตยกุล หัวหน้ากองวรรณ-
คดี และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ที่ได้กรุณาช่วยเหลือให้ได้นำ
เรื่องของท่านมาลงพิมพ์แจกในงานนี้ด้วย

ขอเคารพบุญคุณทั้งหลายที่คุณแม่ได้ปฏิบัติมาตลอดชีวิต โดย
ไม่มีคำพร้อย จงกลั่นกาลให้ดวงวิญญาณของคุณแม่ไปสู่สุคติ เกษม
สำราญในสัมปรายภพนั้น เทอญ.

ลูก ๆ

คำไว้อาลัยถึงคุณย่า

หลาน ๆ รู้สึกเสียใจอย่างยิ่งที่ต้องสูญเสียคุณย่าที่เคารพรักของหลานไป แต่ว่าความตายนั้น ทุกคนไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงไปได้ จะต้องเกิดขึ้นกับทุก ๆ คน มีวันใดก็วันหนึ่งข้างหน้า หากแต่อาจจะช้าหรือเร็วกว่ากันเท่านั้น ความตายเป็นสิ่งที่ธรรมชาติกำหนดไว้กับโลกมนุษย์ และนี่ก็เป็นสิ่งเดียวที่จะช่วยปลอบใจหลาน ๆ ให้คลายจากความเศร้าลงได้

ตลอดเวลาที่คุณย่ายังมีชีวิตอยู่ ท่านก็ได้สร้างแต่ความดีเสมอมา ทั้งยังได้ช่วยอบรมสั่งสอนหลาน ๆ ให้ประพฤติตนแต่สิ่งที่ดีงามเพื่อวงศ์ตระกูล ซึ่งคำพร่ำเตือนต่าง ๆ ที่ได้สั่งสอนหลานมาแล้วนั้น หลาน ๆ ยังคงระลึกถึงในความหวังดีของคุณย่าอยู่เสมอ

ในที่สุดนี้ หลาน ๆ ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายจงช่วยกันคุ้มครอง และขอให้ดวงวิญญาณของคุณย่าจะไปสู่สุคติตลอดไป

ใบศรี สุกะวนิช

QUEZON, PHILIPPINES.

๑ มี.ค. ๐๕

รำพึงถึงคุณย่า

เมื่อหทัยทราบข่าวคุณย่า ซึ่งคุณพ่อได้รับโทรศัพท์จากคุณย่าในตอนดึกของวันที่ ๒๕ ก.พ. ๐๘ พุทธมาจากโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ว่าคุณย่าเสียเสียแล้ว ทันใดนั้น หทัยกับคุณพ่อและญาติพี่น้องรวมทั้งคุณปู่ต่างคนต่างหีบอะไรไม่ถูก รีบไปยังโรงพยาบาล และได้ประสบความเศร้าอย่างสุดขีดของชีวิตเท่าที่เคยมีมา เพราะคุณย่าจากพวกเราไปแล้ว ไปอย่างไม่มีโอกาสที่จะกลับมา ถึงแม้จะได้ทราบจากพยาบาลและแพทย์ประจำโรงพยาบาลว่าคุณย่าเสียแล้วก็ตาม พวกเราก็ยังไม่แน่ใจ ยังไปเชิญคุณหมอบุญเลี้ยง ตามไท ซึ่งเป็นแพทย์ประจำตัวคุณย่ามาจากบ้านเพื่อให้มาคุอีกครั้งที่เสียแน่หรือ เมื่อคุณหมอบุญเลี้ยงตามไท มาถึง ก็บอกว่า ท่านไปเสียแล้ว เราจึงต้องจัดการกันอย่างฉุนเฉียวในคืนนั้น โดยไม่ได้หลับนอนกันตลอดคืน

หทัยอยู่กับคุณย่ามาตั้งแต่ยังเยาว์จึงอยู่ใกล้ชิดคุณย่ามาก เวลาหทัยไปเที่ยวหรือไปเลี้ยงกับเพื่อน ๆ กลับบ้านค่ำคืนที่ใด คุณย่าจะต้องเป็นห่วง มานั่งคอยรอหทัยอยู่หน้าประตูบ้าน และพยายามสอบถามทุกคนว่าหทัยไปไหน กลับมาแล้วหรือยัง อยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้แสดงว่าคุณย่าห่วงใยหทัยมาก ที่เป็นดังนี้มิใช่อื่นใด นอกจากความดีของคุณย่า

ที่รู้สึกห่วงใยและรักลูกหลานจริงๆ แต่ทียไม่มีโอกาสได้เฝ้าคุณย่าเพราะ
ต้องมาศึกษาเสียที่นี่ จึงขอนำข้อความเหล่านี้ส่งมาให้คุณพ่อช่วยนำ
ลงเป็นอนุสรณ์ในหนังสือแรงงานคุณย่า เพื่อแสดงถึงความเคารพรัก
อย่างสุดซึ้งที่ทียมีต่อคุณย่า ทียไม่อาจจะลืมความรักเคารพที่มีต่อ
คุณย่า ภาพคุณย่ายังปรากฏแก่สายตาทียเสมอ บางครั้งก็ฝันถึง และ
เห็นคุณย่า ชะรอยคุณย่าอาจจะเป็นห่วงและมาเยี่ยมเยียนทียถึง
บรัสเซลส์ก็ได้

ทียขอให้บุญกุศลกรรมทั้งหลายที่คุณย่าได้กระทำไว้ตลอดระยะเวลา
๘๐ กว่าปี จงได้เป็นอานิสงส์ให้คุณย่าของหลาน ๆ ได้ประสบสุข
ทุกประการในโลกใหม่ของคุณย่าด้วย เทอญ.

ทีย ศุภะวณิษ

BRUXELLES BELGIQUE.

๑๕ มี.ค. ๐๕

ว่าด้วยกรงทวารวดี

ของ

ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์

โบราณสถานแม้ที่เก่าแก่ที่สุดอันมีอยู่ในกรุงลพบุรี ไม่มีเก่ากว่าสมัยเมื่อครั้งขอมแผ่อำนาจถึงน่านน้ำเจ้าพระยา แต่ถึงแม้กระนั้นก็ยังมิผู้พบพระพุทธรูปยืนที่วัดมหาธาตุในเมืองลพบุรี (รูปที่ ๑) แลที่วัดช้อยอำเภอบ้านเช่า มีฐานผิปกแปลกจากฝีมือที่พวกขอมได้สร้างขึ้นพิเคราะห์ดูเหมือนว่าจะเป็นฝีมือของชนพวกใดพวกหนึ่งที่ได้ตั้งหลักฐานอยู่ก่อนขอมมีอำนาจ มีพระพุทธรูปศิลาองค์หนึ่งในจำพวกที่กล่าวนี้ ซึ่งมีจารึกสันสกฤตเขียนเป็นตัวอักษรที่คล้ายคลึงกับตัวอักษรโบราณที่สุดในจำพวกศิลาจารึกของกัมพูชาประเทศ พระพุทธรูปอีกองค์หนึ่งมีจารึกตัวอักษร ๑๐ ตัวที่เก่าแก่รุ่นราวกัน แลบางที่ภาษาที่เขียนนั้นอาจจะเป็นภาษามอญก็ได้ ส่วนตัวอักษรที่จารึกอยู่บนเสาแปลเหลี่ยม อันมีหัวสี่เหลี่ยมประดับด้วยลวดลายนั้นเป็นอักษรมอญเก่าอย่างแน่ชัด แลเป็นภาษามอญโบราณอย่างประหลาด (รูปที่ ๒) เสา^๑นี้ได้ค้นพบที่เมืองลพบุรีเหมือนกัน มีรูปพรรณสัณฐานคล้ายคลึงกับบรรดาเสาดินแปลเหลี่ยมต่าง ๆ ที่ค้นพบในคราวเมื่อปฏิสังขรณ์แลขยายพระเจดีย์องค์ใหญ่ที่พระปฐมเจดีย์ เสาหินกับบรรดาหินสลัก

หลักที่ ๑๖
Inscription XVI

รูปที่ ๑ พระพุทธรูปหิน สีลาฐานจารึกอักษรสันสกฤต
พบที่วัดมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
เวลานี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดลพบุรี

Fig. 1 Torso of the stone Buddha image with a Sanskrit inscription on the base, found at Wat Mahathat, Lopburi. Now preserved in the National Museum, Lopburi.

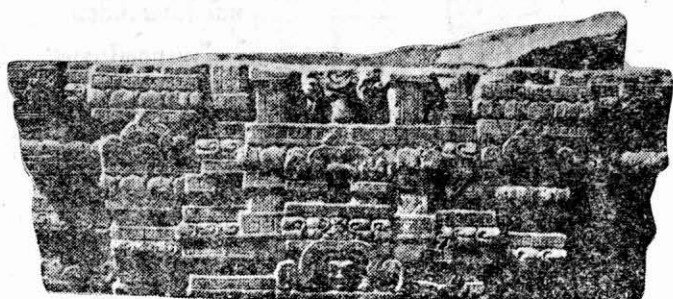

รูปที่ ๒
 หลักศิลา ๘ เหลี่ยม
 จารึกอักษรมอญโบราณ
 พบที่ศาลพระกาฬ
 จังหวัดลพบุรี
 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ใน
 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
 กรุงเทพฯ ฯ

Fig. 2

*A stone octagonal
 pillar inscribed with
 archaic Mon
 characters, found at
 the Kala shrine,
 Lopburi.
 Now preserved in
 the National Museum,
 Bangkok.*

ต่างๆ ที่พระปฐมเจดีย์ คุณเหมือนจะมีอายุเก่าแก่ทีเดียว เก่ากว่าเมื่อ
 ศิลปวิทยาของขอมจะได้เจริญขึ้น ถ้าใครๆ พิจารณาพระพุทธรูปกับ
 หินสลักเหล่านั้นแต่เพียงผิวเผินๆ แล้วก็จะเห็นได้ว่าเป็นฝีมือของชน
 จำพวกใดจำพวกหนึ่งซึ่งไม่ใช่ขอมเลย (รูปที่ ๓)

รูปที่ ๓ หินสลักที่พระปฐมเจดีย์

Fig. 3 Carved stone at Phra Pathom Chedi.

พระพุทธรูปซึ่งค้นพบในเมืองลพบุรีก็ดี กรุงศรีอยุธยา หรือ
 นครปฐมก็ดี ที่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเป็นฝีมือก่อนพวกขอมมีอำนาจ
 นั้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ หมู่ คือ

๑. พระพุทธรูปยืน พระหัตถ์ขวาประทานอภัย (รูปที่ ๔)
๒. พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทอย่างแบบชาวยุโรป ทรง
 แสดงธรรมจักร หรือทรงยกพระหัตถ์ขวาตรัสสั่งสอน แลพระหัตถ์ซ้าย
 ทรงวางอยู่บนพระขมิ้ม พระพุทธรูปองค์งามที่สุดในหมู่ที่ ๒ นี้คือ

รูปที่ ๔
พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย (ศิลา)

Fig. 4

Stone Buddha images in the attitude of giving protection.

พระพุทธรูปองค์ใหญ่ในพระอุโบสถที่พระปฐมเจดีย์ กับพระพุทธรูปองค์ที่ไต่ย้ายจากวัดมหาธาตุ ณ กรุงศรีอยุธยา มาประดิษฐานไว้ในวิหารเล็กที่วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่า

หมู่ที่ ๑ ครั้งโบราณมีผู้นิยมเป็นอันมากในหมู่เกาะทั้งหลาย เช่น ชาว ลังกา เป็นต้น ชาวอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะก็นับถือเหมือนกัน ในประเทศอินเดียมีถ้ำต่างๆ มีถ้ำอชันตา เป็นต้น มีพระพุทธรูปสลักยกพระหัตถ์ชาวหลายองค์

หมู่ที่ ๒ พระพุทธรูปซึ่งทรงนั่งอย่างแบบชาวยุโรปนั้น มีผู้พบในประเทศอินเดียเหมือนกัน ในสมัยเดียวแล ณ สถานที่ที่เดียวกัน กับที่ได้พบพระพุทธรูปยืน

ลักษณะของพระพุทธรูปสมัยนั้นที่ได้พบในพระราชอาณาจักรสยาม มีลักษณะเป็นสำคัญ คือ ขมวกเส้นพระเกศโต วงพระพักตร์กลมรี พระนลาฏแบน หน้พระเนตรไ้ระกับกับพระนลาฏ จีวรแบบประทับติดพระองค์ ทำให้เห็นพระองค์แลพระขงฆ์ได้ชัดเจน

ลักษณะของพระพุทธรูปชนิดนี้ที่ได้พบในพระราชอาณาจักรสยาม คล้ายๆ ลักษณะพระพุทธรูปอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะ มีพระพุทธรูปตำบลดสนาณ ณ เมืองพาราณสีแลถ้ำต่างๆ เป็นต้น ส่วนชนิดศิลาหาเป็นหินทรายเช่นรูปสมัยขอมไม่ ล้วนแต่หินปูนสีเขียว ซึ่งขุดได้จากภูเขาด่างๆ ในบุรพทิศของเมืองลพบุรีแลทิศหรีดของราชบุรี

พระพุทธรูปซึ่งได้ค้นพบในพระราชอาณาจักรสยามนั้น ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นแต่เมื่อไร แต่มีเค้าแลลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็น

ของเก่าแก่มาก เกิดขึ้นภายหลังราชวงศ์คุปตะของอินเดีย จะไม่สูญ
นัก เพราะเหตุคงจะกล่าวสืบไปนี้ คือ ประการที่ ๑ พระพุทธรูป
ซึ่งได้มาจากลพบุรี มีจารึก ๒ องค์ ลักษณะตัวอักษรนั้นคล้ายลักษณะ
อักษรที่ใช้อยู่ในกัมพูชาประเทศ แต่เริ่มสมัยก่อนได้สร้างนคร
ประการที่ ๒ พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทอย่างแบบชาวยุโรปนั้น
เป็นของแปลกที่ไม่เคยพบในโบราณสถานต่างๆ ของกรุงกัมพูชา แต่
ว่ารูปสลักโบราณที่พระปฐมเจดีย์ แลพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร
เป็นภาพเรื่องปฐมเทศนา แลมหาปาฏิหาริย์ (รูปที่ ๔) สังเกตดูเห็น
องค์พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาททรงแสดงธรรมจักร พนักพิงของ
พระที่นั่งมีลวดลายเครื่องประดับ เหมือนพระพุทธรูปในพระอุโบสถ
วัดพระปฐมเจดีย์ แลในวิหารเล็กวัดหน้าพระเมรุกรุงเก่าที่กล่าวมา
แล้ว ประการที่ ๓ พระพุทธรูปปั้นแลรูปสลักเหล่านั้น มีลักษณะ
คล้ายกับพระพิมพ์ต่างๆ ซึ่งโดยมากได้มาจากพระปฐมเจดีย์ แล
แหลมมลายู กับทั้งพระพุทธรูปสลัก ซึ่งปรากฏอยู่บนฝาผนังถ้ำ
ฤๅษีในเขา ไกลกับเมืองราชบุรี รูปที่กล่าวมาแล้วนี้ บางรูปมี
จารึก “เขมมา” แต่รูปในถ้ำฤๅษีมีจารึกชื่อฤๅษี “สมาธิคุปตะ” ว่า
เป็นผู้สลักพระพุทธรูปที่ฝาผนังถ้ำ ลักษณะอักษรจารึกเหล่านั้นเป็น
ลักษณะอักษรเก่าครั้ง พ.ศ. ๑๐๐๐ - ๑๐๕๐ คือ สมัยเดียวกับพระ
พุทธรูปศิลาปูนเขียว ซึ่งได้พบที่ลพบุรี

จากเหตุผลทั้งที่ได้อ้างมาแล้วนี้ อาจจะรวบรวมความลง
กล่าวได้ว่า บรรดาพระพุทธรูปทั้งหลายที่เป็นฝีมือก่อนพวกขอมมี

รูปที่ ๕

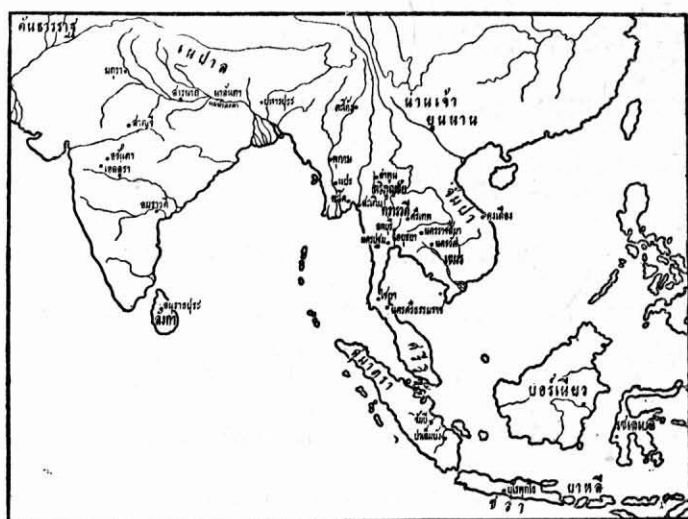
เรื่องมหาปาฏิหาริย์ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ ฯ

Fig. 5

The Great Miracle at the National Museum, Bangkok.

อำนาจ แลที่ได้มาจากตำบลซึ่งตั้งอยู่รอบๆ มุมอ่าวสยาม ภาคพายัพ* มีเมืองลพบุรี กรุงศรีอยุธยา นครปฐม เมืองราชบุรี เป็นเมืองใหญ่ บรรดาพระพุทธรูปเหล่านั้นได้สร้างขึ้นในราว พ.ศ. ๑๐๐๐ ถึง ๑๒๐๐ ปี

ในสมัยนั้น นักปราชญ์จีนมีเขียนจวงแล หังจิ้ง เป็นต้น ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ในตอนแหลมระหว่างเมืองศรีเกษตร (พม่า) แลเมืองอีสานปุร (เขมร) มีราชอาณาจักรจุลลพัตติ คือ “ทวารวดี”

จริงอยู่ คำว่า “ทวารวดี” ฟังปรากฏเป็นชื่อกรุงศรีอยุธยาอันสมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ แต่เข้าใจว่าพระเจ้าอู่ทองคงจะได้เอานามเก่ามาขนานนามพระนครที่สร้างใหม่

* ภาคพายัพ ตรงนี้ หมายถึง ท้องที่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของอ่าวไทย ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองใหญ่ๆ มีเมืองลพบุรี กรุงศรีอยุธยา นครปฐม และราชบุรี เป็นต้น มิใช่หมายถึงถึงมณฑลพายัพ

กรุงเทพมหานครนี้นั้น บางทีจะอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรี หรือเมือง นครปฐมบ้าง ถ้าเป็นเช่นนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระพุทธรูปลักษณะ อย่างอื่นเดียวกับบรรดาศิลปินที่กล่าวมานั้น จะต้องเป็นฝีมือของชน ชาวกรุงเทพมหานครนั่นเอง

แต่เดิมกรุงเทพมหานครนี้มีผู้ได้ยินแต่ชื่อกับภูมิประเทศเท่านั้น เวลานี้ได้เผยแพร่เรื่องพงศาวดารตำนานเมืองให้ทราบ ว่าเป็น ประเทศที่ได้รับความเจริญจากประเทศอินเดีย นับถือพระพุทธศาสนา แลได้วิชาปั้นแกะสลักมาจากศิลปศาสตร์ของอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะ

มีข้อสำคัญอีกข้อหนึ่งเป็นพยาน คือพระพุทธรูปในกรุง ทหารวดี ปรากฏชัดว่าคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปในกัมพูชาประเทศ สมัยก่อนขอมมีอำนาจ แลเมื่อเร็ว ๆ นี้มีผู้ค้นพบได้พระชินงาม ๆ ณ ตำบลใกล้เคียง ๆ เมืองนครบุรีในทิศทักษิณของกัมพูชาประเทศ เมื่อเป็น เช่นนี้ เราอาจจะกล่าวได้ว่าศิลปวิทยาในการสร้างพระพุทธรูปนี้ ซึ่ง ความจริงศิลปวิทยาของชาวอินเดียในสมัยคุปตะนั้น ได้ผ่านกรุง ทหารวดีมาก่อนแล้วถึงกัมพูชาประเทศ เพราะเราได้ทราบอยู่แล้วว่า วิชาความรู้ทั้งหลายของชาวอินเดีย ซึ่งได้เผยแพร่มาทางบูรพทิศนั้น หาได้มาจากประเทศอินเดียโดยตรงไม่ แต่มาเผยแพร่ในประเทศต่างๆ ซึ่งตั้งอยู่บนแหลมมลายูเสียก่อน จึงได้แผ่แพร่หลายไปในประเทศ ข้างทิศตะวันออก ส่วนวิชาสร้างพระพุทธรูป ชาวกรุงเทพมหานครคงจะ ได้มีโอกาสรับเรียนรู้ไว้ก่อนที่จะได้เผยแพร่ให้แก่กัมพูชาประเทศ

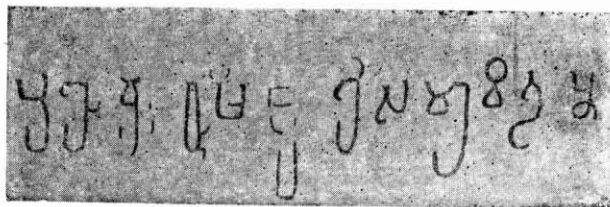
นอกจากเรื่องที่เรารู้ว่ากรุงทวารวดีมีอยู่ในโลกนี้ แลในเรื่องที่ว่าได้รับวิชาการสร้างพระพุทธรูปมาจากอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะมาก่อนที่ได้เผยแผ่ออกไปยังกัมพูชาประเทศแล้ว เราก็ไม่มีความรู้อันใดพิสดารออกไปอีกอันเกี่ยวกับกรุงทวารวดีอีกเลย แต่ยังมีข้อหนึ่งซึ่งเราท่านอาจจะเชื่อถือได้ว่ากรุงทวารวดี ซึ่งกรุงละโว้ (คือลพบุรี) ได้เป็นหัวเมืองนั้น มีพวกมอญนับถือพระพุทธศาสนาสำนักอาศัยอยู่แต่เดิม เราได้เห็นแต่ต้นว่าศิลาจารึกที่องค์พระพุทธรูปที่ได้มาจากวัดข่อย บางที่จะเขียนเป็นภาษามอญก็ได้ ส่วนภาษาที่จารึกอยู่บนเสาแปดเหลี่ยมที่ศาลสูงเมืองลพบุรี (รูปที่ ๒) เป็นภาษามอญแท้ไม่ต้องสงสัย ในศิลาจารึกที่ถ้ำฤๅษีที่ราชบุรี คำว่า “บุญ” แทนคำว่า “บุญย์” ก็เขียนตามแบบมอญเหมือนกัน

เมื่อเป็นดังนี้ ศิลาจารึกในประชุมศิลาจารึกสยามเล่มนี้ จะเป็นเครื่องช่วยให้เรามีความรู้ขึ้นว่า จำเป็นที่จะต้องมีพวกมอญอาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้นแล้ว ในสมัยเมื่อนางจามเทวีครองกรุงละโว้ แลเสด็จขึ้นไปสร้างเมืองหริภุญชัย.

จารึกถ้ำฤๅษี แขวง เมืองราชบุรี

เขานูนอยู่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือเมืองราชบุรี ห่างจากเมือง
ประมาณ ๘ กิโลเมตร ขึ้นได้ครึ่งทาง มีถ้ำๆ หนึ่งซึ่งราษฎรเรียกกัน
ว่า “ถ้ำฤๅษี” ตรงปากช่องเข้าถ้ำมีพระพุทธรูปใหญ่สลักบนฝาผนัง
เป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ขวาแสดงพระปฐมเทศนา
พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่บนพระชงฆ์ ไต่พระบาทมีจารึก ๑๒ ตัว เป็นตัว
อักษรใหญ่แลเก่าแก่ มีลักษณะคล้ายอักษรที่ใช้ในประเทศอินเดียฝ่าย
ใต้ เมื่อราว พ.ศ. ๑๐๐๐ ถึง ๑๑๐๐

หลักที่ ๒๒
Inscription XXII

คำจารึกที่เป็นลายเซ็นของผู้สลักพระพุทธรูป อ่านว่า
บุญ วระ ฤๅษี—ศุริสมาริคุปต์

ทั้งนี้ จึงแสดงให้เห็นว่า ชื่อ “ถ้าฤๅษี” นี้ ราษฎรไม่ได้
ตั้งตามอำเภอใจ เป็นชื่อที่มีเค้ามีมูลมาแต่เดิม คือ ครั้งโบราณกาล
ในถ้าเขาภูมีฤๅษีอยู่จริง อีกข้อหนึ่งวิสามานยนามข้างปลายว่า “คุปตะ”
เช่น “สมาธิ คุปตะ” นี้ เคยใช้กันในสมัยราชวงศ์คุปตะรุ่งเรืองใน
ประเทศอินเดียเป็นอันมาก ภายหลังในสมัยตรงกับสมัยขอมมีอำนาจ
ในประเทศนี้ นามเหล่านั้นไม่ใคร่ได้ใช้เลย ถ้าจะนั้นแล้ว พระพุทธรูป
ที่สลักบนฝาผนังถ้าฤๅษี คงจะเป็นฝีมือครั้งกรุงทวารวดี คือตรงกับ
สมัยราชวงศ์คุปตะ ในประเทศอินเดีย หรือ ภายหลังราชวงศ์คุปตะ
ไม่สู้นานนัก ตามที่ได้กล่าวไว้ในคำอธิบายแล้ว.

คัดจาก-ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ หน้า ๓๕

การขุดค้นทางโบราณคดี ที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี

ของ
ศาสตราจารย์ ศิลป พีระศรี

เมื่อไม่กี่อาทิตย์ที่แล้วมานี้ ได้มีการขุดค้นพบประติมากรรมมากมายหลายชิ้นภายใต้เนินอิฐอันปกคลุมอยู่ด้วยดินและหญ้า ประติมากรรมเหล่านี้สร้างด้วยดินเผาและปูนปั้น เป็นพระพุทธรูป รูปเทวายักษ์ ทวารบาล รูปคน รูปสัตว์ในนิยาย และลวดลายต่างๆ ส่วนใหญ่ของวัตถุที่ขุดค้นได้นั้น แตกหักเป็นชิ้นๆ ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์ก็มีอยู่บ้างเหมือนกัน

บริเวณสถานที่ของการขุดค้นแห่งใหม่นี้ เรียกกันในปัจจุบันว่า บ้านคูบัว เป็นที่ซึ่งไม่มีสภาพพิเศษแต่อย่างใด นอกจากมีเนินดินเป็นหย่อมๆ สลับกันไปกับพื้นราบของทุ่งนา บ้านคูบัวอยู่ห่างจากจังหวัดราชบุรี ไปทางใต้ประมาณ ๑๘ กิโลเมตร จากโบราณสถานอันปรักหักพังมีจำนวนมากมายถึง ๔๔ เนินนั้น ทำให้เข้าใจได้ว่า บริเวณนี้ต้องเป็นศูนย์กลางที่สำคัญยิ่งทางพุทธศาสนา

วินิจฉัยจากแผนที่ของกรมศิลปากรแล้ว (ดูแผนที่) เราจะเห็นว่า โบราณสถานเหล่านี้สร้างขึ้นตามใจชอบ ปราศจากการ

วางผังหรือตั้งอยู่ในแนวของลำน้ำแต่อย่างใด จากแผนที่ฉบับเดียวกันนั้น เราสังเกตเห็นได้ถึงร่องรอยของคูล้อมรอบบริเวณเนื้อที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งเชื่อว่าเป็นอาณาเขตของเมืองเล็กๆเมืองหนึ่ง แม้จะคิดว่าคูนั้นจะมีอายุน้อยกว่าซากโบราณสถานก็ตาม

โดยที่ในขณะนั้นยังขาดหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับสถานที่แห่งนี้ ประติมากรรมที่ขุดพบจึงเกิดปัญหาขึ้นหลายประการ ซึ่งลงปัญหาที่อาจแก้ไขได้โดยอาศัยความรู้ทางวิทยาศาสตร์ และลงปัญหากที่อาศัยความรู้ความชำนาญของผู้เชี่ยวชาญ

ในบรรดาเนินทั้งเจ็ดซึ่งกำลังดำเนินการขุดค้นอยู่นั้น ทรงหมายเลขที่ ๔๐ ในแผนที่ของกรมศิลปากร ได้สร้างความประหลาดใจอย่างใหญ่หลวง ที่ได้พบประติมากรรมจำนวนมากมาย ความยากลำบากซึ่งเรากำลังประสบอยู่นี้ คือ การอธิบายถึงความผิดแผกแตกต่างทางศิลปะและแบบอย่างของประติมากรรม ด้วยเหตุผล กล่าวคือ ในระหว่างประติมากรรมเหล่านี้ ต่างมีฝีมือช่างด้วยกัน แต่ลงชั้นเป็นฝีมือของครู ลงชั้นก็มีฝีมืออ่อนเต็มที่ สิ่งที่แน่นอนนั้น คือ โบราณสถานเหล่านี้เป็นของสร้างขึ้นใน สมัยทวารวดี ศิลปทวารวดีซึ่งดูเหมือนว่ามีความสำคัญขึ้นทุกๆ ที่นั้น มีอายุขยายตัวออกไปถึงห้าหรือหกศตวรรษ ความจริงนั้น จากพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา ศิลปทวารวดียังคงดำรงลักษณะพิเศษในแบบอย่างอยู่ ครั้นเมื่อประติมากรรมแบบเขมรและอุทองปรากฏขึ้นในภาคกลางของไทย พร้อมกันกับที่ประติมากรรมแบบเชียงแสนกำลังมีอิทธิพลขึ้นทางภาคเหนือ ศิลปทวารวดีจึง

สลายตัวลง

ประติมากรรมที่พบในสถูปหมายเลขที่๔๐นั้น (ดูแผนที่) โดยเฉพาะส่วนใหญ่สร้างด้วยดินเผา ที่พบในสถูปอื่นๆ นั้นสร้างด้วยปูนปั้น เสียเกือบทั้งสิ้น งานปูนปั้นนี้มีฝีมือค่อนข้างอ่อน ไม่มีคุณค่าทางศิลปะเป็นพิเศษแต่อย่างใด ส่วนงานดินเผานั้นสวยงามอย่างหาตัวจับได้ยาก

เป็นความจริงอย่างยิ่งที่ว่า เรายังไม่ทราบถึงสาเหตุของความแตกต่างกันในคุณค่าทางศิลปะและทางวัตถุของประติมากรรมเหล่านี้ เพราะยังไม่มีสิ่งใดชี้ให้เราทราบถึงข้อเท็จจริงได้ ถ้าหากอธิบาย ก็เป็นเพียงการสร้างมโนภาพขึ้นมาเท่านั้นเอง ลองพยายามเพินหาความจริงลงประการ จากชิ้นส่วนของประติมากรรมเหล่านี้ดู ปรากฏว่า งานที่สร้างด้วยดินเผานั้นมีศีรษะเป็นแบบเทวดา หรือตามที่เชื่อกันว่าเป็นเศียรพระโพธิสัตว์ นั้นแสดงให้เห็นถึงฝีมือปั้นชั้นครูและควมมีชีวิตจิตใจ ประติมากรรมเหล่านี้จะสร้างขึ้นโดยฝีมือของปรมาจารย์ หรืออาจารย์ก็ตามแต่กรณี ขอกล่าวว่า ท่านปรมาจารย์ หรืออาจารย์เหล่านั้น มิใช่หมอญ กล่าวคือ ศิลปินของสกุลช่างทวารวดีนั้น แม้จะชาญฉลาดเพียงใด ก็มีอาจถ่ายทอดศิลปอันเต็มไปด้วยฝีมือและชีวิตจิตใจ ซึ่งต้องแปลความหมายของเรื่องราวที่จะกระทำออกมาด้วยการเนรมิตโดยตรง ที่กล่าวว่าด้วยการเนรมิตโดยตรงนั้น หมายถึงผลิดงานศิลปซึ่งสร้างโดยผู้เนรมิตงานศิลปต้นแบบ ดังเช่น ประติมากรผู้สร้างแบบพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย เป็นตัวอย่าง ผู้ที่ดำเนินรอยตามต่อมาก็เท่ากับเป็นผู้เลียนแบบ ซึ่งงานที่สร้างขึ้นในสมัยของตนนั้น มีอาจบรรลุผลถึงความสมบูรณ์เช่นงานต้นแบบได้ จนกว่าจะเจริญขึ้นใน

สมัยต่อมา จึงสามารถสร้างแบบอย่างศิลปชิ้นใหม่ อันมีค่าเป็นของตนเองได้

พูดถึงศิลปทวารวดีแล้ว มิใช่เป็นการยากที่จะสังเกตถึงลักษณะของงานระยะแรก ของพระพุทธรูปจำหลักหินสมัยคุปตะ อันลักษณะเช่นนั้นเองที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปสมัยทวารวดีนั้น เป็นศิลปเลียนแบบ การกล่าวเช่นนี้ย่อมเป็นที่เข้าใจได้ง่าย โดยการเปรียบเทียบพระพุทธรูปสมัยคุปตะ กับพระพุทธรูปของสมัยทวารวดีตอนต้น ซึ่งเห็นได้ว่าพระพุทธรูปสมัยคุปตะนั้น มีรูปทรงประธานกลมกลืนกันอย่างสมบูรณ์ทุกส่วน ส่วนพระพุทธรูปสมัยทวารวดีนั้น ประติมากรพยายามจำหลักพระเศียร ของพระพุทธรูปให้มีความงดงามอย่างยิ่ง ส่วนลำพระองค์นั้น กลับดูแบนและกระด้าง ชัดตา

คุณค่าทางศิลปอันไม่ประธานกลมกลืนกันเช่นนั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ง่าย เมื่อเราตระหนักว่า ศิลปินของสมัยทวารวดีตอนต้นนั้น เป็นลูกศิษย์ของศิลปินชาวอินเดีย ซึ่งมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองไทย ตามความเป็นจริงนั้น ในสมัยโบราณ ถิ่นฐานที่ชาวอินเดียมาตั้งหลักแหล่งมีอยู่ทั้งในอินโดจีนและในอินโดเนเซีย ชาวอินเดียเหล่านี้มีทั้งพวกพราหมณ์หรือศาสนาพุทธ ได้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และสร้างศิลปกรรมทางศาสนาที่ตนนับถือขึ้นด้วย

คงไม่เป็นการนอกประเด็นของการถกเถียงปัญหาของเรา ที่ใคร่ขอให้ท่านผู้อ่านระลึกว่า ศิลปกรรมของชาวอินเดียชั้นเยี่ยมนี้สร้างขึ้นโดยนักพรต ในเรื่องเช่นนี้ ขออ้างจิตรกรรมฝาผนังในถ้ำอชันตา

โดยเฉพาะเป็นพิเศษ เกี่ยวกับประเทศไทยนั้น ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑
 ชนชาติมอญมีอำนาจปกครองผืนแผ่นดินเหนือชาติอื่นใด ชนชาติ
 มอญได้รับความรู้ทางศาสนาและทางศิลปจากชาวอินเดีย ครั้นในกาล
 ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมลง การติดต่อทางศาสนาและ
 ศิลปของไทยจึงมีอยู่กับลังกาสืบไป

ฉะนั้นเอง ศิลปกรรมของสมัยทวารวดีตอนต้น จึงเป็นศิลป
 เลียนแบบอย่างจากงานศิลปของอินเดีย ต่อมาเมื่อมีความเจริญองกาม
 ขึ้น ชนชาติมอญจึงเนรมิตศิลปกรรมอันเป็นลักษณะของตนขึ้นมาได้

บัดนี้เมื่อเราเอ่ยถึงเศียร
 ของเทวตา ที่ขุดพบในสถูป
 หมายเลข ๔๐ อันถ่ายทอด
 ให้เห็นถึงควมมีชีวิตจิตใจ
 และความสามารถของการปั้น
 ดังกล่าวแล้ว จึงทำให้เราคิด
 ว่าเป็นของสร้างขึ้นโดยศิลปิน
 ชาวอินเดีย ความประทับใจ
 ครั้งแรกซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเราดู
 ประติมากรรมดินเผา เหล่านี้
 ก็คือความเหมือนกันอย่างยิ่ง
 กับภาพเขียนรูปพระโพธิสัตว์

ภาพลายเส้นจากรูปที่ ๘

ในถ้อยคำ เป็นความจริงที่ว่า เส้นทรงของพระเนตรอันยาวรี นาสิก
อันงุ้มเล็กน้อย โอบอุ้มอันอ้อมเต็ม พระพักตร์อันกว้าง และประสิทธิ-
ภาพอันสิ้นไหวของน้ำหนักร่อนแก่ ซึ่งเกิดจากเครื่องทรงพระเศียร
ของเทวคาเหล่านั้น มีลักษณะเป็นเช่นเดียวกับภาพเขียนพระโพธิสัตว์
ที่ถ้ำอชันตาทางต้น

เมื่อกล่าวถึงแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา พุทธศาสนา
ในอินเดียไม่ได้รับอุปถัมภ์ค้ำจุนจากพระมหากษัตริย์ ดังนั้น ศาสนา
อื่นจึงเจริญก้าวหน้ากว่าพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้เอง พระภิกษุสงฆ์
หลายรูปจึงอพยพไปสู่ประเทศต่างๆ ของชาวพุทธ พระภิกษุสงฆ์ลง
องค์ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองไทย คงจะเข้าร่วมศูนย์กลางพุทธ-
ศาสนาแห่งบ้านคูบัวนี้ เราจึงกล่าวได้ว่า พระภิกษุสงฆ์อินเดียเหล่านั้น
เอง เป็นผู้บ้นเศียรพระโพธิสัตว์ดินเผาอันมหัศจรรย์เหล่านั้นขึ้น

มีข้อขัดแย้งความคิดเช่นนั้นขึ้นมาว่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑
พุทธศาสนาในอินเดียเป็นลัทธิมหายาน ส่วนชาวทวารวดีเป็นชาว
พุทธลัทธิหินยาน แต่ก็มีสิ่งสนับสนุนความคิดในเรื่องนี้อยู่ คือ การ
ช่างของอินเดียมีอยู่ ๒ ประการ คือ ประการแรก เศียรที่พบในสลู-
ปหมายเลข ๔๐ นั้น ดังกล่าวไว้แล้วว่า คุณคล้ายเศียรพระโพธิสัตว์
ประการที่ ๒ ได้พบประติมากรรมอยู่เพียงไม่กี่ชิ้น หรือไม่มีอยู่เลย

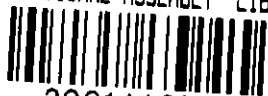
เมื่อพิจารณาว่าลัทธิมหายานนั้นนิยมการตกแต่งมั่งคั่งอลังการ
กว่าลัทธิหินยาน ซึ่งในศิลปะของหินยานนั้นเห็นลักษณะของพระพุท-

รูปตามพุทธประวัติเท่านั้น เราจึงอาจเชื่อได้ว่าสถูปองค์นี้เป็นของ
พระสงฆ์ลัทธิมหายาน ซึ่งได้เข้าร่วมศูนย์กลางพุทธศาสนาแห่งบ้าน
คุบัว ได้สร้างวัดของตนขึ้น และสร้างงานประติมากรรมตกแต่งสถูป
หมายเลข ๔๐

นักโบราณคดีได้ชี้ให้เห็นอย่างถูกต้องว่า ลักษณะพิเศษของ
ประการของประติมากรรมตกแต่งนั้น เป็นลักษณะโดยเฉพาะของศิลปะ
ลังกา แต่ก็มีพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทตามแบบตะวันตก
อันเป็นลักษณะโดยเฉพาะของพระพุทธรูปสมัยคุปตะ ไม่ใช่ของลังกา
ทั้งนั้น จึงไม่มีข้อขัดแย้งแก่ที่มาของอิทธิพลประการที่ ๓ นอกจาก
อิทธิพลศิลปะของคุปตะและของลังกา อิทธิพลนั้นคือ ศิลปินเดีย
นั่นเอง

ถ้าหากเป็นการยากลำบากและมีอาจกำหนดหลักฐานของโบราณ
ได้ ก็ขอให้เราชื่นชมคุณสมบัติของโบราณวัตถุกันในแง่ของศิลปะเกิด
เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว เราอาจกล่าวได้ว่ารูปศิระะดินเผาจำนวนมาก
ซึ่งขุดพบในสถูปหมายเลข ๔๐ จากซากโบราณสถานแห่งบ้านคุบัวเมื่อ
เร็ว ๆ นี้ แสดงให้เห็นถึงสัมฤทธิ์ผลในการแสดงออกซึ่งความรู้สึทาง
ศิลปะอย่างสูงยิ่ง ศิระะคนซึ่งมีเครื่องแต่งศิระะเป็นพิเศษนั้น เรา
เชื่อว่าเป็นเศียรพระโพธิสัตว์ เป็นงานศิลปะชั้นสูง มีคุณค่าทั้งในทาง
ความคิดและทางอารมณ์รู้สึกอันเร้นลับ (รูปที่ ๔)

ตรงกันข้าม ศิระะมนุษย์นั้น แสดงให้เห็นถึงการสังเกตอย่าง
พิเศษของศิลปินในลักษณะของบุคคลต่าง ๆ กัน ซึ่งศิลปินได้ให้ความ

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

รู้สึกลงไว้ในดินด้วยความสามารถอย่างยอดเยี่ยม ความแตกต่างของการแสดงออกซึ่งความรู้สึกทางศิลปะระหว่างรูปเทวดากับมนุษย์นั้นสำคัญมาก เพราะทำให้เราทราบได้ว่าศิลปินโบราณชั้นครูนั้น สามารถถ่ายทอดลักษณะของมนุษย์กับเทวดาออกมาไว้ในประติมากรรมของตนได้อย่างแท้จริง

นอกจากรูปปั้นพระโพธิสัตว์ ซึ่งอาจเป็นรูปอื่นก็ได้แล้วยังมีเศียรเทวดาอีกสองสามเศียร ซึ่งมีทรงผมเป็นวงรีรูปไข่แบ่งออกเป็นตอนๆ อยู่ในเส้นระดับ เป็นการประกอบที่เน้นถึงความประสานกลมกลืนกันอย่างมีจังหวะ (รูปที่ ๑๖) ประติมากรรมเหล่านี้มีการแสดงออกเกี่ยวกับเรื่องของสวรรค์ชั้นฟ้าอย่างน่าชม การยิ้มอย่างเร้นลับ การมองอย่างเหนือความจริง ยิ่งทำให้รู้สึกเป็นเรื่องเหนือธรรมชาติ ดูถึงว่ากำลังแสดงความเมตตาสงสารอย่างลึกซึ้งแก่มวลมนุษยชาติซึ่งจำต้องตกอยู่ในห้วงแห่งความเวียนว้ายตายเกิด อยู่ในความทุกข์และความหวัง ซึ่งมีอาจเป็นจริงได้

ครั้นเมื่อวันเสาร์ที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๔ นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีได้มาร่วมชุมนุมพบปะกัน ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เพื่อถกเถียงปัญหาการขุดค้นครั้งใหม่นี้ ลางท่านได้สังเกตถึงความละม้ายคล้ายคลึงกันของการแสดงออกซึ่งความรู้สึกทางศิลปะระหว่างศิระรูปปั้นเหล่านี้ กับศิระของพระคริสต์ที่เป็นศิลปะชั้นสูงของตะวันตก การกล่าวเช่นนี้ย่อมเป็นธรรมดาและเกี่ยวกับเหตุที่ว่าศาสนาทุกศาสนา ย่อมได้ความบันเทิงใจจากสากลจักรวาลทั้งสิ้น ซึ่ง

ปราศจากอาณาเขตของชาติและความแตกต่างของเชื้อชาติที่จะเกิดขึ้น
ฉะนั้น ทุกคนในพวกเรา ซึ่ง (มีชีวิต) เป็นของโลกแห่งจิตอันเดียว
กัน เมื่อมองดูงานศิลปอันคลุกเคล้าอยู่กับแก่นสารของสากลจักรวาล
นี้แล้ว ก็ทำให้เราเกิดอารมณ์ความรู้สึกขึ้นมาเช่นเดียวกัน โดยปราศ
จากการคิดถึงความเป็นชาติเขาชาติเรา

เมื่อเราถือเคียวเทวดาเคียวหนึ่งไว้ในมือ เคียวนี้ขึ้นอยู่กับท่า
ก้มน้อย ๆ เอี้ยวศีรษะไปข้าง ๆ คล้ายกับเป็นท่าของการแสดงความ
เมตตาอารี (รูปที่ ๑๖) เรารู้สึกทั้งว่าอยู่ในโลกของความบริสุทธิ์ผุด
ผ่อง ซึ่งไม่มีความทุกข์ทั้งทางกายและทางใจจะพ้องพานเราได้ ย่อม
เป็นความจริงที่ว่า สิ่งนี้ คือ ความมหัศจรรย์ของ “ศิลป์” เป็นคำที่มี
ค่าควรแก่การเขียนไว้ ณ ที่นี้ด้วยอักษรตัวใหญ่

เราไม่อาจผ่านความจริงที่ว่า ประติมากรรมซึ่งปั้นขึ้นอย่าง
ประณีตงดงามนั้น ต้องตั้งอยู่ในที่ที่มีแสงสว่างเหมาะสมและอยู่ในที่
สูงพอเหมาะพอดีแก่ตาเรา โดยปรกติ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติของ
เรา มีของตั้งอยู่มากมาย การที่เราจะชื่นชมกับความงามของสิ่งของ
เหล่านั้น เราควรจะมีเนื้อที่กว้างขวางกว่านี้สักสามเท่า ประติมากรรม
ซึ่งขุดพบใหม่นี้ มีจำนวนมากพอแก่การสร้างพิพิธภัณฑ์สถานย่อม ๆ
โดยเฉพาะให้สักหลังหนึ่ง เป็นที่น่าเสียใจว่า ทราบเท่าที่เรายังไม่มี
เนื้อที่อันมีแสงสว่างเหมาะสมแล้ว เราก็จะเห็นสมบัติอันมีค่าทางศิลป
เหล่านั้นจากมุมห้องที่แคบที่สุดเท่านั้นเอง.

นายเขียน ยัมศิริ แปลจาก

Archaeological Excavations at Ban Koo Bua, Rattburi

ของ ศาสตราจารย์ ศิลป์ พีระศรี

รูปที่ ๖

เศียรเทวดา หรือ พระโพธิสัตว์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 6

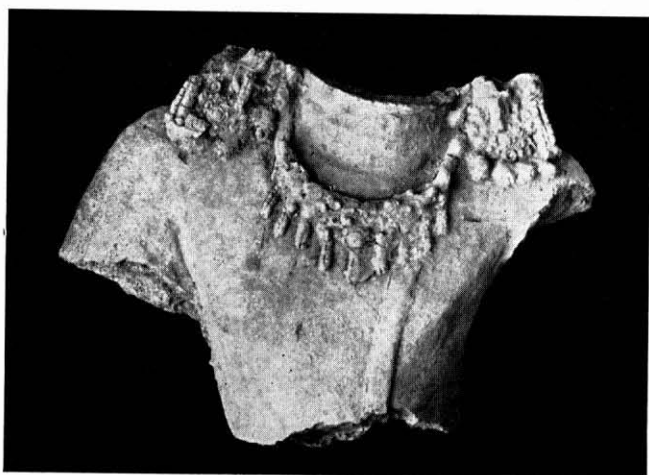
*Divinity or Bodhisattva
head
Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40*

รูปที่ ๗

ลำตัวเทวดา หรือ พระโพธิสัตว์ ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 7

*Divinity or Bodhisattva torso. Terracotta.
Dvaravati style. Found at Stupa No. 40*

รูปที่ ๒๔
นักดนตรีหญิง ปูนปั้น สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๐

Fig. 24

*Female musicians. Stucco. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 10*

รูปที่ ๒๕
หญิงพ้อนรำ
ปูนปั้น สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๓๕

Fig. 25

*Female dancer.
Stucco.
Dvaravati style.
Found at Stupa No. 39*

รูปที่ ๒๖

เทวดาเหาะ
ปูนปั้น สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 26

Flying figure.

Stucco.

Dvaravati style.

Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๒๗

เทวดา หรือ ฤๅษณ์ตรีชัย
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๓๕

Fig. 27

Divinity or a king.

Terracotta.

Dvaravati style.

Found at Stupa No. 39

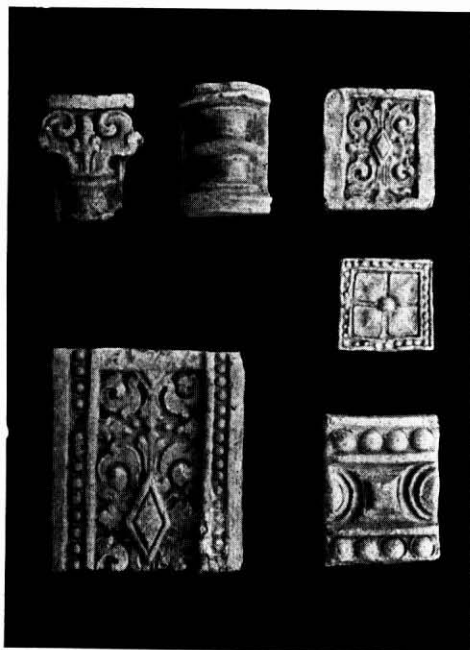

รูปที่ ๒๘
นักดนตรี ปูนปั้น สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๐

Fig. 28
Musicians. Stucco. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 10

รูปที่ ๒๙
ลายปูนปั้นแบบต่าง ๆ
สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 29
Various stucco motifs.
Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๓๐
สิงห์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 30

Lion.

Terracotta.

Dvaravati style.

Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๓๑
สิงห์ ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 31

Lion. Terracotta. Dvaravati style.

Found at Stupa No. 40

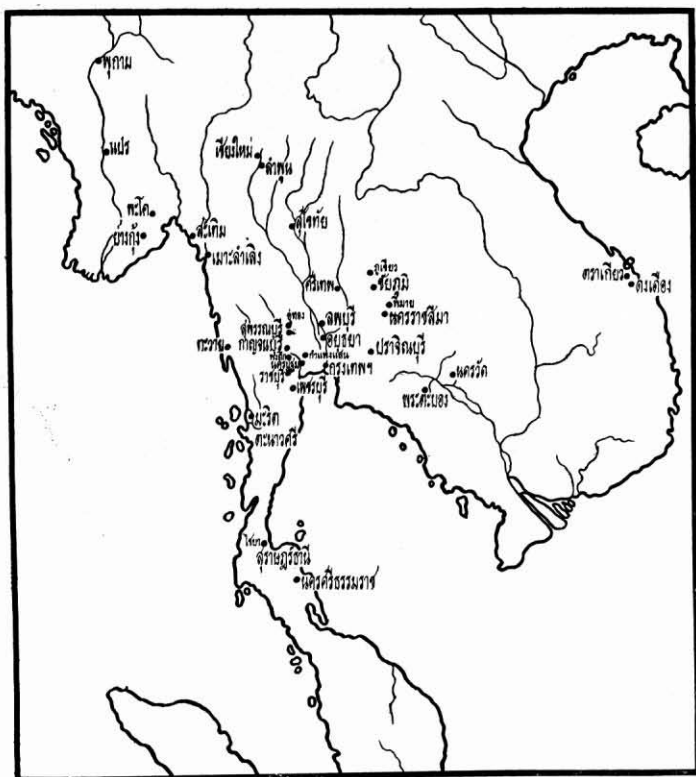
รูปที่ ๓๒

ฐานเจดีย์หมายเลข 1

ซึ่งขุดพบผอบพระบรมสารีริกธาตุและพระพุทธรูปหินชนวน
(ภายหลังการขุดแต่งแล้ว)

Fig. 32

*Base of Stupa No. 1 where the Buddha's relics
and a stone Buddhist votive tablet were found.
(after the excavation)*

รูปที่ ๘

เศียรเทวดา หรือ พระโพธิสัตว์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 8

*Divinity or Bodhisattva
head.*

Terracotta. Dvaravati style.

Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๙

ลำตัวเทวดา หรือ พระโพธิสัตว์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 9

*Divinity or Bodhisattva
torso.*

Terracotta. Dvaravati style.

Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๑๐

เศียรเทวดา หรือ พระโพธิสัตว์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 10

*Divinity or Bodhisattva
head.*

Terracotta. Dvaravati style.

Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๑๑

เศียรเทวดา หรือ พระโพธิสัตว์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 11

*Divinity or Bodhisattva
head.*

Terracotta. Dvaravati style.

Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๑๒
 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท
 (แบบกัทรอาสน์)
 ดินเผา สมัยทวารวดี
 พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 12
Buddha sitting
in European fashion.
Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๑๓
 พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท
 (แบบกัทรอาสน์)
 ดินเผา สมัยทวารวดี
 พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 13
Buddha sitting
in European fashion.
Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๑๔
เศียรพระพุทธรูป
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 14

*Buddha head.
Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40*

รูปที่ ๑๕
เศียรพระพุทธรูป ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 15

*Buddha heads. Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40*

รูปที่ ๑๖
เศียรเทวดา หรือ พระโพธิสัตว์ ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๓๙

Fig. 16

*Divinity or Bodhisattva heads. Terracotta.
Dvaravati style. Found at Stupa No. 39*

รูปที่ ๑๗
เทวดา หรือ กษัตริย์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 17

*Divinity or a king.
Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40*

รูปที่ ๑๘

วัชรปาณี หรือ พระอินทร์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๐

Fig. 18

Vajrapani or Indra ?
Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 40

รูปที่ ๑๙
เทวดา หรือ กษัตริย์
ดินเผา สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๓๕

Fig. 19

Divinity or a king
Terracotta. Dvaravati style.
Found at Stupa No. 39

รูปที่ ๒๐
ศีรษะมนุษย์
ปูนปั้น สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๓๕

Fig. 20
Human head.
Stucco.
Dvaravati style.
Found at Stupa No. 39

รูปที่ ๒๑
รูปคนแคระ
ปูนปั้น สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๔๔

Fig. 21
Dwarf figure.
Stucco.
Dvaravati style.
Found at Stupa No. 44

รูปที่ ๒๒
กษัตริย์ ?
ปูนปั้น สมัยทวารวดี
พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๐

Fig. 22

A king ?

Stucco.

Dvaravati style.

Found at Stupa No. 10

รูปที่ ๒๓ (ล่างซ้าย) รูปสตรี (ล่างขวา) เจ้าหญิงและนางกำนัล
สมัยทวารวดี พบที่เจดีย์หมายเลข ๑๐

Fig. 23 (lower left) *Women figures.*

(lower right) *A princess and her attendant.*

Dvaravati style. Found at Stupa No. 10

จังหวัดราชบุรี

ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป

โดย

นายตรี อมาตยกุล

ราชบุรีอยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ โดยทางรถไฟประมาณ ๑๑๗ กิโลเมตร^(๑) หรือตามทางถนนสายเพชรเกษมประมาณ ๑๐๗ กิโลเมตร อาณาเขตทางทิศเหนือจดจังหวัดกาญจนบุรี และจังหวัดนครปฐม ทิศตะวันออกจดจังหวัดนครปฐม จังหวัดสมุทรสาคร และจังหวัดสมุทรสงคราม ทิศใต้จดจังหวัดเพชรบุรี ทิศตะวันตกจดเขตแดนประเทศสหภาพพม่า

ภูมิประเทศของจังหวัดนี้ อาจสังเกตได้ง่ายว่าเป็นอย่างไร ถ้าทำนั่งรถไฟในรถไฟ เมื่อพ้นสถานีโพธารามไปสักหน่อย จะมองเห็นภูเขาและป่าไม้ทางทิศเหนือและทิศตะวันตกเป็นพืดเต็มไปด้วยหมอก ส่วนทางทิศตะวันออกและทิศใต้ นั้น เป็นทุ่งราบที่เต็มไปด้วยนาข้าวและสวนผลไม้ ภูมิประเทศของจังหวัดราชบุรีถึงแม้ว่าจะเดินสำรวจดูให้ทั่วทุกแห่ง ก็คงจะไม่ผิดแผกไปกว่าที่มองเห็นด้วยตาในขณะที่นั่งรถไฟผ่านไปไ้เลย

(๑) คีระยะทางจากสถานีกรุงเทพ ฯ ถ้าคิดจากสถานีธนบุรีก็เพียง ๑๐๐ กิโลเมตรเท่านั้น

ตัวจังหวัดตั้งอยู่ในที่ราบริมแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นแม่น้ำ
กว้างใหญ่ มีถนนหนทางกว้างขวาง ตัวเมืองก็สะอาดเรียบร้อย การ
สุขาภิบาลและการอนามัยของเมืองนั้นถือว่าดีพอใช้ เพราะมีโรงพยาบาล
สำหรับผู้ป่วยเป็นโรคคุดทะราดโดยเฉพาะ และโรงพยาบาล
สำหรับผู้ป่วยไข้ตามปกติ มีไฟฟ้า มีน้ำประปา มีเขื่อนและถนนริม
แม่น้ำ นอกจากสาธารณูปโภคดังกล่าวแล้ว ยังมีโรงมหรสพเพื่อให้
ประชาชนได้หย่อนใจอีก ๒ โรง สำหรับผู้ที่รักธรรมชาติ ก็มีห้วย
ละหานธารเขาที่น่าเที่ยวน่าชมอีกมาก ธรรมชาติเหล่านี้ยังไม่ไกล
ตัวเมืองเท่าใดนัก พอที่จะไปพักผ่อนหย่อนใจในวันว่างได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ ยังมีชาวพื้นเมืองที่มีขนบธรรมเนียมประเพณี
ตลอดจนการแต่งกายผิดแผกแตกต่างกับชาวไทยในปัจจุบันนี้อีกไม่
น้อย เช่น พวกกะเหรี่ยงและพวกโซ่งเป็นต้น ชาวพื้นเมืองดังกล่าวนี้
มีขนบธรรมเนียมที่น่าสนใจและน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ผู้ที่สนใจในวิชา
มนุษยวิทยา อาจจะเดินทางออกไปศึกษาหาความรู้ในเรื่องความเป็น
อยู่ด้วยการสอบถามเรื่องราวต่างๆจากปากคำของเขาได้โดยตรงทีเดียว
จนจำพวกนี้มีนิสัยใจคอโอบอ้อมอารีมาก จะทักทายปราศรัยกับผู้ที่ไป
เยี่ยมเยียนทุกคน หรือถ้าท่านจะขอพักอาศัยอยู่กับเขาชั่วคราวก็ได้
เขาจะไม่ขัดข้อง หรือแสดงกิริยารังเกียจแขกของเขาอย่างใดเลย ยินดี
ต้อนรับผู้ที่แปลกหน้าทุกชาติทุกภาษา

การไถนาของจังหวัดราชบุรีก็แปลก เขาไม่ใช้ควายไถอย่าง
ทางภาคกลาง กลับนิยมใช้วัวคู่แทน และลงมือไถเมื่อฝนตกพอดี

เปียกชุ่มเท่านั้น ไม่รอนจนกว่าน้ำจะซังนองเหมือนอย่างทางภาคกลาง
ทั้งนี้ จะได้คติการทำนามาจากพวกอินเดียใต้ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้าน
เรือนอยู่ในสมัยทวารวดีหรือประการใด เป็นเรื่องที่น่าจะช่วยกัน
ค้นคว้าต่อไป

พืชผลและอุตสาหกรรม

จังหวัดราชบุรี ถึงแม้ว่าจะไม่มีพืชผลที่ขึ้นชื่อลือชาเหมือนอย่าง
จังหวัดเพชรบุรี นครปฐม และลพบุรีก็ตาม แต่ก็มียุทธสาหรรมขนาด
เบา ที่นับว่าเป็นสินค้าสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง คือ ปูนขาว ซึ่งชาวเมือง
ราชบุรีทำกันมาตั้งแต่หลายสิบปีแล้ว ปูนของจังหวัดนี้นิยมกันว่าดีนัก
จึงมีผู้รับไปจำหน่ายในจังหวัดต่างๆเสมอมา พระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองราชบุรีครั้งหลังที่สุดเมื่อ พ.ศ.
๒๔๕๒ ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องปูนขาวของเมืองราชบุรีไว้
ว่า “ตามแถบที่ต่งเตาปูนแต่ก่อนๆ รายกันอยู่นั้น เตียนตั้งติดกัน
ตลอดคูก้นน้ำ ช้อนกัน ๒ ชั้น ๓ ชั้น ฟากตะวันออกก็มี ถ้าจะเป็น
ถ้วยปูนใช้ในกรุงเทพ ฯ มากขึ้น จึงได้เผาทั่วขึ้นหลายเท่า” เช่นนี้
ย่อมแสดงว่าปูนขาวของจังหวัดราชบุรีเจริญขึ้น เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ ๕
เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

นอกจากสินค้าปูนขาวแล้ว ราชบุรียังมีอุตสาหกรรมทำโอ่ง และอ่างเคลือบซึ่งเป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อลือชาของจังหวัดราชบุรี ส่งออกไปจำหน่ายยังจังหวัดต่าง ๆ มากมาย สินค้าเหล่านี้ส่วนมากส่งออกไปจำหน่ายโดยทางเรือ ส่วนสินค้าอันเกิดจากพืชผลก็มีหลายอย่าง เช่น พริก หอม และกระเทียม ซึ่งมีอยู่ทางอำเภอดำเนินสะดวก และส่งไปจำหน่ายยังต่างจังหวัดเป็นจำนวนมาก

ร้านรวงต่าง ๆ ในจังหวัดราชบุรีก็มีของขายเหมือนอย่างเช่นร้านขายของในกรุงเทพฯ ๖ ตลาดก็กว้างขวางใหญ่โต มีอาหารสดทั้งของทะเล ของบก และผลไม้ขายแทบทุกชนิด

การคมนาคม

การไปทัศนจารจังหวัดราชบุรีอาจไปได้หลายทาง คือไปได้ทั้งทางรถไฟ รถยนต์ และทางเรือ ถ้าจะไปทางรถยนต์ก็ไปตามถนนเพชรเกษม โดยผ่านจังหวัดนี้ตรงกิโลเมตรที่ ๑๐๗ ถนนสายนี้เป็นถนนลาดยาง มีรถยนต์โดยสารของบริษัทขนส่ง จำกัด เดินเป็นประจำ ออกจากสามแยกไฟฉาย จังหวัดธนบุรี ทุก ๆ ๑๕ นาที คันแรกออกเวลา ๕.๕๕ น. ถึงสถานีราชบุรีเวลาประมาณ ๘.๒๕ น. ถ้าท่านมีรถยนต์ส่วนตัว และมีความประสงค์จะทัศนจารแต่เฉพาะภายในตัวเมือง ไม่ออกไปเที่ยวป่าเขาลำเนาไพรแล้ว ก็จะสามารถไปและกลับได้ภายในวันเดียวเท่านั้น ไม่จำเป็นจะต้องค้างคืนก็ได้

ถ้าจะไปทางรถไฟก็สะดวกดีเหมือนกัน เพราะมีรถไฟเดินผ่าน
สถานีราชบุรีหลายขบวน ขบวนเข้าที่สุก คือรถเร็วซึ่งเดินระหว่าง
จังหวัดธนบุรีกับจังหวัดสุราษฎร์ธานี ออกจากสถานีธนบุรี เวลา
๖.๓๕ น. ถึงสถานีราชบุรี เวลา ๘.๕๔ น. อีกขบวนหนึ่ง คือขบวน
ธนบุรี—ประจวบคีรีขันธ์ ออกจากสถานีธนบุรี เวลา ๘.๒๐ น. ถึง
สถานีราชบุรี เวลา ๑๑.๕๓ น. และยังมีอีกหลายขบวน แล้วแต่ท่าน
จะเลือกไปขบวนใดก็ได้

การไปทางเรืออาจจะต้องใช้เวลามากสักหน่อย เพราะต้อง
เข้าคลองดาวคะนองไปยังจังหวัดสมุทรสาครก่อน ต่อจากนั้นก็เข้าคลอง
สุนัขหอน ไปออกแม่น้ำแม่กลองที่จังหวัดสมุทรสงคราม และแล่น
เรือขึ้นไปตามลำน้ำนั้นจนถึงตัวเมืองราชบุรี หรือจะไปโดยทางคลอง
ที่ขุดลัดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ ก็สะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น
ทางนี้เป็นทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยเสด็จ
ประพาสต้นมาแล้ว เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) คือเข้าทางคลอง
บางกอกใหญ่ คลองภาษีเจริญ ไปออกแม่น้ำท่าจีน แล้วลัดเข้าคลอง
ดำเนินสะดวกไปออกแม่น้ำแม่กลองที่ตำบลบางนกแขวก และเดินทาง
ต่อขึ้นไปยังจังหวัดราชบุรี

แต่การไปทางเรื่อนั้นจำเป็นจะต้องใช้เรือยนต์ส่วนตัวจึงจะเดิน
ทางไปได้โดยสะดวก เพราะไม่มีเรือโดยสารเดินระหว่างกรุงเทพ ฯ
กับราชบุรี

ที่พัก

จังหวัดราชบุรีไม่มีโรงแรมของการรถไฟ ฯ มีโรงแรมที่พอจะพักได้รวม ๓ แห่ง คือ โรงแรมมิตรภาพ อยู่ที่ถนนรถไฟแห่ง ๑ โรงแรมราชบุรี อยู่ที่ถนนสัจจาภิรมย์แห่ง ๑ โรงแรมกวงฮั่ว อยู่ที่ถนนอัมรินทร์อีกแห่ง ๑ ส่วนราคาค่าเช่าก็ไม่แพงกว่าจังหวัดอื่น

ตำนานเมือง

ราชบุรีเป็นเมืองโบราณเก่าแก่เมืองหนึ่งในประเทศไทย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าสร้างแต่เมื่อใด เข้าใจกันว่าเป็นเมืองมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี (พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๕๐๐) หรือถ้าจะกล่าวให้แน่นอนลงไปก็คือ เป็นเมืองที่สร้างขึ้นก่อนที่พวกขอมจะเข้ามามีอำนาจในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะปรากฏว่าได้พบโบราณวัตถุสถานที่สร้างขึ้นในสมัยก่อนขอมหลายอย่างที่จังหวัดนี้ เช่น ระฆังหิน สมัยทวารวดี ซึ่งเวลานี้อยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พระเศียรพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ สมัยทวารวดี ซึ่งเดิมพบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เทวรูปพระนารายณ์ศิลา สมัยก่อนขอม พบที่อำเภอปากท่อ^(๑) พระพุทธรูปศิลา สมัยทวารวดี ซึ่งขุดพบที่โคกเจดีย์ใกล้วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ๒ องค์^(๒) กับพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท องค์ใหญ่จำลองไว้ที่ผนังถ้ำฤๅษีที่เขายี่ มีจารึกภาษาสันสกฤตบอกไว้

(๑) พระเศียรพระพุทธรูป สมัยทวารวดี กับเทวรูปสมัยก่อนขอม ในปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(๒) ในปัจจุบันอยู่ที่กุฏิท่านเจ้าอาวาสวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

ว่าฤๅษีสมาธิคุปต์เป็นผู้สร้างพระพุทธรูปที่จำหลักไว้นี้ มีลักษณะเหมือนอย่างพระพุทธรูปที่นิยมสร้างในสมัยราชวงศ์คุปต์ ในประเทศอินเดีย (พ.ศ. ๘๕๐-๑๑๕๐) และมีพบมากในท้องที่ซึ่งเดิมเป็นมณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี และมณฑลปราจีนบุรี นักปราชญ์ทางโบราณคดีกำหนดชื่อสมัยนี้ว่าเป็นสมัยทวารวดี มีอายุนับถอยหลังจากเวลาปัจจุบันขึ้นไปประมาณ ๑๔๐๐ ปี และใน พ.ศ. ๒๕๐๔ กรมศิลปากรได้ขุดค้นซากเจดีย์ที่ตำบลคูบัว ซึ่งอยู่ห่างจากตัวจังหวัดราชบุรีไปประมาณ ๘ กิโลเมตร ได้พบเครื่องปั้นดินเผาประดับเจดีย์ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท รูปเทวดา ยักษ์ คนแกระ และสิงห์ กับยังได้พบพลวกลายต่าง ๆ อีกเป็นอันมาก เครื่องปั้นดินเผาที่พบใหม่นี้มีรูปร่างและลักษณะคล้ายกับของในสมัยทวารวดีซึ่งพบที่จังหวัดนครปฐมและจังหวัดลพบุรี และยังได้พบกุและกำแพงเมืองซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่นี่ต้องเป็นเมืองโบราณในสมัยทวารวดีเป็นแน่

เมื่อขอมเป็นใหญ่และแผ่อำนาจเข้ามาครอบครองเมืองต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองราชบุรีนี้ก็ตกอยู่ในอำนาจของขอมด้วย ปรากฏว่าขอมได้สร้างปรางค์ไว้แห่งหนึ่งที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นเมื่อพ่อขุนผาเมืองและพ่อขุนบางกลางท่าวขับไล่ขอมออกไปจากกรุงสุโขทัยและตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ เมืองราชบุรีก็ตกอยู่ในอำนาจของกรุงสุโขทัยด้วย ที่ปรากฏหลักฐานแน่นอนก็คือ ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง พระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๓ ของกรุงสุโขทัย ซึ่งบอกชื่อเมืองขึ้นต่าง ๆ รอบกรุง

สุโขทัยนั้น ก็มีเมืองราชบุรีเป็นเมืองขึ้นรวมอยู่ด้วยเมืองหนึ่ง ครั้นเมื่อกรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจลง พระเจ้าอู่ทองทรงตั้งราชธานีขึ้นใหม่ที่พระนครศรีอยุธยา และประกาศอิสรภาพไม่ยอมขึ้นแก่กรุงสุโขทัยแล้ว เมืองราชบุรีก็มีชื่อรวมอยู่ในเมืองขึ้นของพระเจ้าอู่ทองด้วยเหมือนกัน จึงเป็นอันเชื่อได้ว่าราชบุรีเป็นเมืองมาแล้วทุกยุคทุกสมัยเริ่มตั้งแต่สมัยทวารวดีในราว พ.ศ. ๑๑๐๐ เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

ตัวเมืองราชบุรีเมื่อครั้งขอมเป็นใหญ่ในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาคงจะตั้งอยู่ที่บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของศาลากลางจังหวัดราชบุรี เพราะในบริเวณนั้นมีซากเทินดินเหลือปรากฏอยู่และมีเสาประตูเมืองเก่าอยู่ตรงหน้าวัดขรัวเหลือ อีกแห่งหนึ่งกำแพงหรือเทินดินซึ่งล้อมรอบเมืองเดิมนั้น ทางทิศเหนือเริ่มตั้งแต่วัดช่องลมยื่นขึ้นไปตามลำน้ำแม่กลองจนถึงวัดหลุมดิน ส่วนทางทิศตะวันตกติดต่อกับทุ่งเข่ง ภายในกำแพงเมืองมีวัดเก่า ๆ อยู่หลายวัด เช่น วัดขรัวเหลือ วัดตารอด และนอกกำแพงเมืองก็มีวัดเพลง (๑) ที่เมืองเดิมนั้นเคยใช้เป็นที่ตั้งรับทัพพม่ามาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์หลายครั้งหลายหน ยังมีค่ายคูและสนามเพลาะปรากฏอยู่จนบัดนี้ เรียกกันเป็นสามัญว่า ค่ายหลุมดิน

(๑) วัดเหล่านี้ยังมีเจดีย์และปรังกะเหลืออยู่พอเป็นที่สังเกตได้ทุกวัด ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้ขุดพบพระบรมสารีริกธาตุ เครื่องเงินเครื่องทองของโบราณ กับพระพุทธรูปอีกหลายองค์ ในปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ราชบุรีเป็นเมืองค่อนข้างใหญ่โต เพราะปรากฏว่ามีเทินดินเป็นแนวยาวเหยียด มีส่วนกว้างประมาณ ๑ กิโลเมตร ยาวประมาณ ๒ กิโลเมตร เท่าที่พิจารณาซากเทินดินที่เหลืออยู่ เห็นว่าคงจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า อันเมืองที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมคือไม่กลมหรือเป็นรูปไข่แล้ว มักจะเป็นลักษณะของเมืองที่สร้างขึ้นในสมัยขอมมีอำนาจเป็นส่วนใหญ่ ส่วนกำแพงเมืองโบราณที่สร้างขึ้นในสมัยก่อนขอมมักจะทำเป็นรูปค่อนข้างกลมหรือรูปไข่^(๑) แนวกำแพงเมืองเดิมนี้อาจซ่อมแซม และขยายให้ใหญ่โตขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ได้ เพราะเมืองราชบุรีเป็นเมืองที่ต้องรับศึกอยู่เสมอ

เมืองราชบุรีเดิมในสมัยทวารวดีนั้น เท่าที่กรมศิลปากรได้สำรวจตรวจค้นปรากฏว่าตั้งอยู่ที่ตำบลคูบัว ซึ่งอยู่ห่างจากตัวจังหวัดราชบุรีไปทางใต้ประมาณ ๘ กิโลเมตร ซึ่งจะกล่าวได้โดยละเอียดต่อไปในตอนที่กำลังถึงโบราณวัตถุสถานที่ตำบลคูบัว เพราะโบราณสถานเหล่านี้กรมศิลปากรเพิ่งดำเนินการขุดค้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ นี้เอง

เมืองราชบุรีเท่าที่ได้หลักฐานปรากฏว่า ตั้งอยู่ที่บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเรื่อยมาเป็นเวลาหลายร้อยปี นับว่าเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ ณ ที่เดิมได้นานที่สุดเมืองหนึ่งในประเทศไทย ปรากฏว่ามีการย้าย

(๑) มีตัวอย่าง เช่น เมืองศรีเทพ ในจังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองเวียงสระ ในจังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองอู่ทอง ในจังหวัดสุพรรณบุรี กำแพงเมืองเหล่านี้ มีลักษณะค่อนข้างกลมทั้งนั้น

เมืองใหม่เพียง ๒ ครั้งเท่านั้น และการย้ายเมืองก็ย้ายออกไปไม่ห่างจากเมืองเดิมเท่าใดนัก และเพิ่งมาย้ายกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสองครั้ง คือครั้งแรกเมื่อรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่า ที่ตั้งเมืองเดิมไม่เหมาะในทางยุทธศาสตร์ เพราะโดยมากการสู้รบกับพม่าซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของไทย มักจะกระทำกันที่ทุ่งเขางูหรือทุ่งราบเหนือทุ่งเขางูขึ้นไปอีกทุ่งหนึ่ง ถ้าหากฝ่ายไทยเสียที่จำเป็นจะต้องถอยทัพแล้ว ก็จะเป็นการลำบาก เนื่องจากมีแม่น้ำขวางกั้นอยู่ข้างหลัง ยากที่จะถอยหนีไปโดยรวดเร็วได้ เป็นการเสียเปรียบข้าศึก จึงโปรดให้ย้ายตัวเมืองไปตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลอง เพราะทรงพระราชดำริว่า แม้จะรบเสียที่ข้าศึก แต่ข้าศึกก็จะเข้าถึงตัวเมืองได้ยาก เพราะมีแม่น้ำใหญ่ขวางหน้าอยู่ การย้ายเมืองครั้งนี้ ปรากฏเรื่องราวในพระราชพงศาวดารว่า เริ่มแต่วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือนหก ปีฉลู จ.ศ. ๑๑๗๔ (พ.ศ. ๒๓๖๐)

กำแพงเมืองที่สร้างขึ้นใหม่เมื่อคราวย้ายเมืองนั้น ก่อด้วยอิฐถือปูน มีใบเสมาเหมือนอย่างกำแพงกรุงเทพมหานคร แต่ทำขนาดเล็กกว่า มีบ่อและประตูอย่างละ ๖ เมืองใหม่นี้เล็กกว่าเมืองเก่ามากคือกว้างประมาณ ๒๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๘๐๐ เมตรเท่านั้น กำแพงใหม่นี้ยังมีรูปร่างบริบูรณ์ดี และในปัจจุบันใช้เป็นที่ตั้งกองทหารต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เมื่อได้เริ่มจัดระเบียบการปกครองท้องถิ่นใหม่ โดยแบ่งการปกครองส่วนใหญ่ออกเป็นมณฑล มีข้าหลวง

เทศบาลเป็นผู้รับผิดชอบในมณฑลนั้นๆ โดยเฉพาะมณฑลราชบุรี ซึ่งตั้งศาลว่าการอยู่ที่จังหวัดราชบุรีนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นพระยาสุรินทรภาไชย ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘

พระยาสุรินทรภาไชย ได้มาตั้งบัญชาการอยู่ที่ตึกของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง และใน พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงได้ย้ายศาลากลางจังหวัดซึ่งเดิมตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ มาอยู่รวมกันกับศาลว่าการมณฑลทางฝั่งขวา ที่ตั้งเมืองราชบุรีใหม่จึงได้ย้ายมาอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ถึงรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดให้สร้างศาลากลางจังหวัดขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕^(๑) และคงใช้เป็นศาลากลางจังหวัดตลอดมาจนถึงเวลาปัจจุบัน

แต่เนื่องจากในปัจจุบันมีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานบ้านช่องหนาแน่นขึ้นกว่าเดิมมาก ตัวเมืองจึงขยายแผ่กว้างออกไปทั้งสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ปัญหาเรื่องที่ตั้งของตัวเมืองจึงเป็นอันหมดไป ในปัจจุบันเมืองราชบุรีตั้งอยู่ทั้งสองฟากลำน้ำ มีสะพานเหล็กสำหรับรถไฟข้ามแม่น้ำแม่กลองสร้างในรัชกาลที่ ๕ ชื่อสะพานจุฬาลงกรณ์ มีสะพาน

(๑) ศาลากลางใหม่นี้สร้างขึ้นที่บริเวณทำเนียบของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โดยรื้อตึกเก่าลงแล้วสร้างตึกขึ้นใหม่

คอนกรีตขนาดใหญ่เป็นทางรถยนต์เพื่อข้ามไปยังตัวเมืองซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลองอีก ๒ สะพาน ซึ่งสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ สะพานหนึ่ง และอีกสะพานหนึ่งซึ่งติดกับสะพานรถไฟ สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ ทำให้การจราจรทางรถยนต์สะดวกยิ่งขึ้นกว่าเดิมมาก

เรื่องเกี่ยวกับจังหวัดราชบุรีนี้ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารหลายแห่ง แต่โดยมากเป็นเรื่องการศึกษาเกี่ยวกับพม่า ทั้งนี้คงจะเนื่องจากราชบุรีเป็นเมืองด่านใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ติดชายแดนพม่า ท้าพม่าที่ผ่านเข้ามาทางใต้มักจะผ่านเข้ามาที่เมืองนี้ก่อนเสมอ และก็ที่ทุ่งราบในบริเวณเขานี้ เคยเป็นสมรภูมิของกองทัพไทยและกองทัพพม่า ซึ่งได้ทำยุทธนาการกันหลายครั้งหลายคราวมาแล้ว จึงควรจะได้ทราบเรื่องราวไว้เสียด้วย คือ

การรบครั้งแรกเริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๒๑๓๕ เมื่อคราวสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชแล้ว พระยาอัมรินทรภุชยเจ้าเมืองราชบุรีได้รับมอบหน้าที่ให้เป็นกองโจร คอยติดตามหลังพม่ามิให้ตั้งตัวติด และเมื่อคราวรบกับพม่าที่ไทรโยคใน พ.ศ. ๒๒๐๖ พระยาราชบุรีก็ได้เป็นเกียกกายคุมพลหนึ่งหนึ่งไปปะทะกับพม่าจนพม่าแตกหนีไป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๒ พระยาราชบุรีก็ได้เป็นยกกระบัตรไปในกองทัพ และพระยาพระคลังคุมพลหนึ่งหนึ่งลงมาตั้งรักษาเมืองราชบุรี ได้สู้รบกับพม่าเป็นสามรบ แต่เนื่องจากพม่าได้ส่งกองหนุนเพิ่มมาอีก จึงตีกองทัพพระยาพระคลังแตก

ในตอนใกล้จะเสียกรุง คือเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘ มังมหานรธาคุมพลสามหมื่นมาตั้งอยู่ในเขตเมืองราชบุรี เพื่อเตรียมบุกทะลวงขึ้นไปล้อมกรุงศรีอยุธยาและใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อคราวเสียกรุงแก่พม่า พม่าได้ยกกองทัพตามลำน้ำแม่กลองขึ้นมาตั้งค่ายอยู่ที่ตลาดลูกแก ตำบลดอนขมิ้นแห่ง ๑ ตำบลโคกตะบองอีกแห่ง ๑ (๑) แล้วยกพลเข้ามารบกับกองทัพไทยที่บางตำหรุ ในเขตอำเภอเมืองราชบุรี พม่าตีทัพไทยแตกแล้วก็เข้าตั้งค่ายพักอยู่ในเมืองราชบุรี และแต่งกองโจรออกเที่ยวปล้นสะดมชาวบ้านทั่วไป เพราะฉะนั้นเมื่อคราวเสียกรุง เมืองราชบุรีจึงเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในสภาพยับเยินเหมือนกับเมืองอื่นๆ ที่ถูกกองทัพพม่าตีได้ฉะนั้น

ในสมัยกรุงธนบุรี ก็มีการรบใหญ่ในแขวงเมืองนี้อีกครั้งหนึ่งคือการรบที่บางแก้ว (๒) การรบคราวนี้เชื่อว่าคนไทยทุกคนคงจะจำได้เป็นอย่างดี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเป็นจอมพลออกไปบัญชาการรบด้วยพระองค์เอง ทรงให้ทหารตั้งค่ายโอบล้อมพม่าไว้ที่ตำบลนี้โดยรอบ แล้วจัดกองย่อยออกไปตั้งรักษาหนองน้ำที่เขาช่องพราน อันเป็นที่ซึ่งข้าศึกอาศัยเลี้ยงช้างม้าพาหนะ และเป็นทางลำเลียงเสบียงอาหารด้วย กับจัดกองย่อยอีกกองหนึ่งไปรักษาเขาขมิ้ม ซึ่งเป็นเส้นทางลำเลียงของข้าศึกอีกทางหนึ่ง พม่าเห็นท่าไม่ดีจึงยกกองทัพ

(๑) ตำบลทั้งสองแห่งนี้อยู่ในเขตอำเภอท่ามะกา

(๒) ตำบลบางแก้วนี้อยู่ห่างตัวเมืองราชบุรีไปทางเหนือประมาณ ๑๕ กิโลเมตร

ออกมาตีกองทัพไทยที่ตึงล้อมอยู่ถึง ๓ ครั้ง เพื่อจะตีหักออกไปจากที่
ล้อม แต่ก็ไม่สามารถจะตีฝ่าออกไปได้

ในที่สุดเมื่อเจ้าพระยาจักรีเสร็จศึกทางเชียงใหม่ จึงยกกองทัพ
ออกไปช่วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้ถืออาญาสิทธิออกไป
บัญชาการล้อมพม่าที่บางแก้ว แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับไปประทับ
ที่ค่ายตำบลโลกกระต่าย และทรงจัดกองโจรออกไปลอบตีสกัดการ
ลำเลียงของพม่าที่เขาชะงุ้มด้วย ทำให้พม่าอดโรยกำลังลง จนต้อง
ออกมาสวามิภักดิ์หมดทั้งค่าย

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ได้รับกับพม่าที่บริเวณเมืองราชบุรี
นี้ครั้งหนึ่ง คือเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-
จุฬาโลก โปรดให้เจ้าพระยาอมรรตุมณฑลหัวพัน ยกออกมาตั้งที่เมือง
ราชบุรี เพื่อต่อต้านกองทัพพม่าซึ่งยกขึ้นมาจากทางใต้ ในคราวนี้
กองทัพไทยตีกองทัพพม่าแตกพ่ายไปทั้ง ๓ ทပ်

ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อคราวพม่ารบกับอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กองทัพไทยยกไปช่วยอังกฤษรบพม่า
เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ โดยให้พระยามหาโยธา (ทอเรีย) เป็นแม่ทัพ
คุมกองทัพยกออกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทัพ ๑ ให้พระยา
สุรเสนา พระยาพิพัฒน์โกษา เป็นแม่ทัพหนุนยกกองหนุนตามไป
อีกทัพ ๑ กับให้พระยาชุมพร (ชูบ) เป็นแม่ทัพเรือ คุมกองทัพเรือ
ยกออกไปทางเมืองระนองทัพ ๑ กองทัพของพระยามหาโยธาไปถึง

ชุมพลอยู่ที่เมืองราชบุรีก่อน แล้วจึงยกออกไปยึดเมืองเมะตะมะ และ
ตั้งมั่นอยู่ที่นั่น จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๓๖๘ พระบาทสมเด็จพระนั่ง-
เกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เรียกกองทัพกลับ

โบราณสถาน

เนื่องจากจังหวัดราชบุรี ไม่ได้เป็นเมืองหลวงหรือเป็นเมือง
พระยามหานคร เพราะฉะนั้นจึงมีโบราณสถานไม่ค่อยมากนัก ถ้าจะ
เปรียบกับจังหวัดที่เคยเป็นราชธานีของไทยมาแต่โบราณ เช่น จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา และจังหวัดสุโขทัยแล้ว จะเห็นได้ว่าผิวก้นไกล
มากทีเดียว เพราะจังหวัดทั้งสองนี้มีโบราณสถานมากมายหลายสิบแห่ง
บางที่มีอาณาเขตต่อเนื่องติดๆ กันไปต่ง ๕-๖ แห่งก็มี เช่นอาณาเขต
ของวัดต่าง ๆ ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น ถึงแม้จะเปรียบ
เทียบกันไม่ได้ในเรื่องโบราณสถานก็ดี แต่ถ้าจะพูดถึงธรรมชาติ
ที่สวยงามน่าเที่ยวชมกันแล้ว นับว่าจังหวัดราชบุรีมีไม่แพ้จังหวัด
อื่นๆ เลย โดยเฉพาะถ้ำและภูเขาของจังหวัดราชบุรีมีอยู่มากมายหลาย
แห่ง แต่ธรรมชาติเหล่านี้อยู่นอกเมืองราชบุรีออกไปทั้งสิ้น ถ้าท่าน
มีเวลาพักอยู่ที่เมืองนี้นานวัน อาจใช้เวลาว่างไปทัศนารความงาม
ของห้วยละหานธารเขาเหล่านี้ได้แทบทุกแห่ง เพราะอยู่ไม่ไกล
ตัวเมืองนัก ชาวเจ้าจะได้นำมากล่าวแต่เฉพาะแห่งที่สำคัญและมีความ
งามเป็นพิเศษตามลำดับไป โดยจะเริ่มพรรณนาเรื่องราวเกี่ยวกับ
โบราณสถานภายในตัวเมืองก่อน คือ

พระราชวัง

พระราชวังที่เมืองราชบุรีมี ๒ แห่ง อยู่ริมแม่น้ำแห่ง ๑ และอยู่บนภูเขาอีกแห่ง ๑ พระราชวังทั้งสองแห่งนี้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕

มูลเหตุที่จะสร้างพระราชวังขึ้นที่เมืองราชบุรีนี้ สมเด็จพระยาบำเรอราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖ ว่า เกิดแต่รัฐบาลประสงค์จะทะนุบำรุงหัวเมืองทางฝ่ายตะวันตกให้เจริญขึ้น ได้ชุกคลองภาษีเจริญเมื่อปลายรัชกาลที่ ๔ และชุกคลองดำเนินสะดวกต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทางไปมาค้าขายในระหว่างเมืองราชบุรีกับกรุงเทพ ฯ สะดวกขึ้น สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการอยู่ในสมัยนั้น ได้ ไปยังเมืองราชบุรีเนื่อง ๆ เห็นว่าควรเป็นที่เสด็จประพาสอีกแห่ง ๑ ด้วยเป็นที่สบายและไปมาถึงกรุงเทพ ฯ สะดวกกว่าที่ประพาสเมืองเพชรบุรี ในรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้สมเด็จพระยา ฯ กับเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ซึ่งเคยอำนวยการสร้างพระนครคีรีมาด้วยกัน สร้างพระราชวังที่เมืองราชบุรี

พระราชวังริมน้ำ สร้างตรงที่พลับพลาเดิม^(๑) ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ทางฝั่งตะวันตกตรงข้ามกับตัวเมืองราชบุรี ได้ก่อกำแพงล้อมรอบและสร้างพระที่นั่ง ทำเป็นตึกหลังใหญ่

(๑) พลับพลาสร้างสำหรับเป็นที่ประทับในเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยประทับครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘

อยู่กลางสวนหลัง ๑ แต่ยังสร้างไม่เสร็จ เมื่อจัดตั้งกองทหารขึ้น
ทรงเห็นความจำเป็นในทางทหารมากกว่าส่วนพระองค์ จึงโปรดให้
ใช้เป็นโรงทหารอยู่ระยะ ๑ จนกระทั่งทางทหารจัดสร้างสถานที่ขึ้น
ใหม่ และย้ายไปอยู่ ณ ที่ซึ่งสร้างขึ้นใหม่นั้นแล้ว จึงพระราชทานพระ
ราชวังนี้ให้แก่ตำรวจต่อไป และปรากฏว่าทั้งตำรวจได้ใช้เป็นสถานี
ตำรวจภูธรประจำจังหวัดเรื่อยมาจนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

พระราชวังบนเขาสัตตนาถ ภูเขาสัตตนาถหรือที่ชาวเมืองราช-
บุรีเรียกกันเป็นสามัญว่า เขาวัง เป็นภูเขาสูงย่อมๆ มีขนาดสูงเพียง
๔๔ เมตรเท่านั้น อยู่ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๔
กิโลเมตร มีถนนรถยนต์เดินได้สะดวกจนถึงเชิงเขา ข้างๆ เขาสัต-
ตนาถยังมีเขามอลูกเล็ก ๆ อีกหลายลูก บนยอดเขามอลูกมีตำหนัก
สร้างไว้เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ตามเสด็จด้วย

พระราชวังบนเขาสัตตนาถนี้เป็นพระราชวังขนาดเล็ก ไม่ใหญ่
โตเหมือนอย่างพระราชวังบนยอดเขามหาสวรรค์ที่เมืองเพชรบุรี และก็
ไม่ปรากฏว่าได้พระราชทานนามอย่างใดไว้ ชาวเมืองราชบุรีคงเรียก
กันแต่เพียงว่า “เขาวัง” มาจนกระทั่งทุกวันนี้ เหตุที่จะสร้างพระราช-
วังขึ้นก็เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จ
ไปประพาสบนยอดเขานี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ ทรงชอบพระราชฤทัย
และทรงพระราชดำริว่า เขาสัตตนาถประกอบด้วยเขามอน้อยใหญ่อยู่
ข้างๆ อีกหลายลูก ถ้าได้สร้างพระราชวังและตำหนักเจ้านายขึ้น คง

จะเป็นที่พิศจากอากาศได้ดีแห่งหนึ่ง จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ดำเนินการจัดสร้างพระราชวังขึ้นบนยอดเขา สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ให้พระยาเพชรบุรี ซึ่งเคยเป็นนายงานสร้างพระนครคีรีที่จังหวัดเพชรบุรีมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ เป็นแม่กองสร้างพระราชวังบนเขาสัตนาทอถิ การรื้อทลายเขาเพื่อปราบที่ให้เรียบ เมื่อครั้งสร้างพระนครคีรีในรัชกาลที่ ๔ ต้องใช้หุบต่อยเอาด้วยพะเนินเหล็ก เพราะเนื่องจากในเวลานั้นยังไม่รู้จักใช้ดินระเบิด ในรัชกาลที่ ๕ มีผู้นำดินระเบิดมาใช้ในประเทศไทยแล้ว เพราะฉะนั้น จึงใช้ดินระเบิดๆ ยอตกเขาทลายลง สะดวกในการหุบปราบพื้นที่ให้เรียบ เพื่อเตรียมก่อสร้างพระราชวังรวดเร็วกว่าเดิมมาก แต่ด้วยกำลังแรงของดินระเบิดได้ทลายยอดเขาราบลงไปต่ำกว่าระดับเดิมถึง ๙ เมตร

ในการสร้างพระราชวังครั้งนั้น ได้ทำทางขึ้นเป็นสองทาง อ้อมขึ้นไปรอบเขา รถเล็กๆ ขึ้นไปได้ และมีทางตรงเป็นทางเดินเท้า ต่อขึ้นไปจนถึงหน้าท้องพระโรงอีกทางหนึ่ง ที่เชิงเขาด้านตะวันออกมีโรงทหารรักษาพระองค์โรง ๑ และหลังพลับพลาเชิงเขามีโรงรถโรงม้า ตรงทางสองแพร่งมีกระโจมสำหรับทหารยาม ต่อขึ้นไปมีโรงทหารมหาดเล็ก สร้างเป็นแถวยาวหลัง ๑ เหนือขึ้นไปอีกชั้น ๑ มีทิมดาบตำรวจอยู่ตรงหน้าท้องพระโรง ที่ศาลาท้องพระโรงมีกำแพงแก้วล้อมรอบ ต่อจากท้องพระโรงเข้าไปก็เป็นพระที่นั่ง พระที่นั่งและท้องพระโรงเป็นตึกหลังเล็กๆ ไม่ใหญ่โตนัก มีพื้นเพียงชั้นเดียว ต่อไปข้างหลังเป็นห้องเครื่องเสวย และเป็นที่สำหรับพวกโขนอยู่

นอกจากตัวพระราชวังแล้ว ยังมีตำหนักเจ้านายฝ่ายในประทับบนยอดเขาม่ออีก ๒ ลูก การตกแต่งเขาม่อในครั้งกระโน้นคงงดงามอย่างยิ่ง แต่น่าเสียดายที่ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้เห็นในสมัยเมื่อพระราชวังยังบริบูรณ์ดี มาเห็นเอาเมื่อได้ทอดทิ้งรกร้างจนเกือบจะกลายเป็นป่าไปหมดแล้ว จึงไม่สามารถจะพรรณนาความงามของบริเวณตำหนักบนเขาม่อทั้งสองลูกนี้ได้ดีเท่ากับของจริง แต่ได้พบพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสเขาม่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ละเอียดพิสดาร จึงขอัญเชิญมาลงไว้ด้วยทั้งข้อความต่อไปนี้

“เย็นวันนี้ได้เดินไปที่เขาม่อเสด็จยายอยู่^(๑) ไม่ไกลกันจากเขาสัตตนาถนัก เขาม่ออันนี้ไม่สูง มีทางชันลาดๆ ขึ้นไป รถไปถึงหน้าเรือน ทั้งสองข้างทางมีต้นไม้มาก บนหลังม่อมีเรือน ๕ ห้อง เฉลียงรอบหลัง ๑ แต่เฉลียงเปิดโล่ง มีมุขหน้ายื่นออกมาสองห้องเป็นขั้นบันได ขึ้นกระดกปูลูกรอบ ถ้าเวลามีดอกจะหอมนัก ลมพัดเสมอไม่ขาด ที่หน้าลดพื้นลงมาอีกชั้นหนึ่ง มีแก่งอยู่กลางหมู่ต้นไม้เป็นที่นั่งเล่นเย็นๆ มีที่ทำครัวและเรือนป่าอยู่บนเนินพร้อมพอสบาย”

นี่เป็นม่อลูกหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ริมเขาสัตตนาถ ส่วนม่ออีกลูกหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ริมทางรอบเขาแดงจันทน์^(๒) นั้น ทรงพรรณนาไว้ว่าดังนี้

“ลงจากม่อนนั้นมาที่ม่อท่านเล็กอยู่^(๓) ม่อนตั้งอยู่ริมทางรอบ

(๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปวสฺย

(๒) ในปัจจุบันเรียกว่า เขาก่อนจันทน์

(๓) สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานุพิตนภานุวงศ์

เขาแดงจันทน์ รอบนอกสูงกว่ามอที่เสด็จมาย่อย มีทางรถขึ้นไปตลอด
ถึงเรือน ข้างทางมีรั้วไม้สำหรับกันรถตกตลอดขึ้นไป บนหลังมอ^๕นี้
เป็นเรือนชั้นเดียว ฝาขัดแตะถือปูนหลังคามุงกระเบื้องหลังหนึ่ง เป็น
จตุรมุขมีเฉลียงรอบ ในประธาน ๓ ห้อง ซื่อ ๑๐ คอก ตามยาวกัน
ฝาตลอดเฉลียงเป็นห้องนอน ๒ ห้อง ๆ กันข้าวห้องหนึ่ง มุขหน้ามุข
หลังยกพื้นสองห้อง เป็นพื้นดินอยู่ห้อง ๑ มีห้องเล็กห้องน้อยบ้าง
มุขหน้าที่รับแขกรับลมตะเกา เรือน^๕นี้ดูเป็นเรือนบ้านนอกสบายดีที่
เดียว ค่ายเป็นที่ชอบใจของเราเพราะหลังคาคลุมลงไปมาก กันได้ทั้ง
ฝนทั้งแดด มีที่ห้องทำครัวและเรือนบ่าวเล็กน้อย พออยู่ครัวหนึ่งได้
สบาย มือฉมังจันทร์ตรงลงไปทางหน้าเรือนถึงเชิงเขา เกิน^๕ขึ้นลงได้ง่าย”

บนเขาสัณนาถเดิมมีวัดอยู่วัดหนึ่ง แต่จะชื่อวัดอะไร ไม่มีผู้
ใดสามารถจะบอกได้ เพราะเป็นวัดร้างมานานแล้ว ในวัดนี้มีพระ
เจดีย์องค์หนึ่ง กับวิหารพระนอนย่อม ๆ ไม่ใหญ่โตนักหลัง ๑ โปสถ์
กับศาลาอีกอย่างละหลังอยู่ตรงเชิงเขาค้นตะวันออก เมื่อพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะสร้างพระราชวังขึ้น
จึงโปรดให้ซ่อมวัดขึ้นใหม่วัดหนึ่ง เพื่อเป็นผาติกรรมได้วัดเดิมให้พ้น
จากธรณีสงฆ์ วัดที่ทรงซ่อมขึ้นใหม่นี้พระราชทานนามว่า “วัดสัณนาถ
ปรีวัตร” คือหมายความว่า วัดที่ย้ายไปจากเขาสัณนาถ ดังรายละเอียด
ที่กล่าวไว้ในเรื่องวัดสัณนาถปรีวัตรโดยเฉพาะแล้ว

พระราชวังบนเขาสัณนาถ^๕นี้ มีประวัติที่ควรทราบบางประการ
คือ เคยเป็นที่รับราชทูตโปรตุเกสครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์

พ.ศ. ๒๔๒๐ การที่ทรงรับรองแขกเมืองที่นี่ ก็เนื่องจากราชทูตโปรตุเกสเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ในระหว่างเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมือง และกลับมาถึงเมืองราชบุรีพอดี พระราชวังบนเขาสัณฐานเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงเสด็จประทับเป็นปฐมฤกษ์ และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกราบบังคมทูลว่า ขอให้เสด็จออกรับราชทูตโปรตุเกสที่พระราชวังบนเขาสัณฐานนี้ จะได้เป็นพระเกียรติยศเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จออกรับราชทูตฝรั่งเศส ที่พระราชวังเมืองลพบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชวังที่สร้างใหม่ขึ้นนี้พอจะรับแขกเมืองได้ เนื่องจากท้องพระโรงก็ใหญ่โตกว่าพระที่นั่งสุทิสถวรศักดิ์มณฑปปราสาทที่เมืองลพบุรี จึงโปรดให้ตระเตรียมการที่จะรับราชทูตโปรตุเกสให้เต็มตำรา เหมือนอย่างที่เคยรับแขกเมืองครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทุกอย่าง

น่าเสียดายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่พระราชวังนี้เพียงครั้งเดียว คือ เมื่อคราวที่เสด็จกลับจากเสด็จประพาสไทรโยคและรับราชทูตโปรตุเกสเท่านั้น แล้วก็ไม่ได้เสด็จไปประทับอีกจนตลอดรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงโปรด และมีได้เสด็จไปประทับเลย พระราชวังนี้จึงทิ้งร้างอยู่จนตลอดรัชกาลที่ ๖ ทั้งรัชกาล

ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ ตัวพระที่นั่งต่าง ๆ ชำรุดทรุดโทรมมาก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้าจะคงรักษาไว้เป็นพระราชวังต่อไปอีก จะทำให้สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ในการซ่อมรักษามาก ทั้งก็มีได้ตั้งพระราชหฤทัยจะเสด็จไปประทับอีกด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้เป็นที่ธรณีสงฆ์เสียตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๖ และเมื่อเป็นที่ธรณีสงฆ์แล้ว ต่อมาก็มีผู้ศรัทธาซ่อมแซมบางส่วนของพระราชวังขึ้นใหม่ และดัดแปลงตำหนักต่าง ๆ เป็นโบสถ์และกุฏิสงฆ์ แล้วปลูกสร้างอาคารขึ้นใหม่ตามไหล่เขาอีกหลายหลัง ต่อมาก็ยกขึ้นเป็นวัดเรียกกันว่าวัดเขาวัง

โดยเฉพาะพระอุโบสถนั้น ได้ดัดแปลงจากพระที่นั่งเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยก่อผนังเสริมขึ้นไปอีกประมาณ ๑ เมตร ยังมีรอยก่อเสริมสังเกตเห็นได้เด่นอยู่ตรงหูช้างที่ติดกับเพดานหน้าพระอุโบสถเป็นลานออกไป แล้วทำบันไดโค้งเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก มีบันได ๕ ชั้น บันไดนี้ซ่อมใหม่ตามรูปทรงของเดิม

พระประธานในโบสถ์เป็นพระพุทธรูปศิลา หน้าตักกว้างประมาณ ๑ เมตร พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปโบราณ เดิมอยู่ที่เขาหลวง ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของจังหวัดราชบุรี ได้เชิญมาปฏิสังขรณ์โดยลงรักปิดทองใหม่สวยงามมาก และภายในโบสถ์ก็รักษาความสะอาดเรียบร้อยน่าชมอย่างยิ่ง

วัดสัตตนาดปริวัตร

วัดนี้ เดิมชื่อวัดโพธิ์งาม อยู่ริมแม่น้ำแม่กลองทางฝั่งขวา ใต้ศาลากลางจังหวัดราชบุรีลงไปประมาณ ๕๐๐ เมตร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซ่อมขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ เพื่อเป็นผาติกรรมได้จากวัดเดิมที่อยู่เชิงเขาสัตตนาด และโปรดให้ซ่อมไปพร้อมกันกับเวลาที่สร้างพระราชวังที่เดียว สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จึงให้ชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์องค์ใหญ่ซึ่งเป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐจากวัดเดิมที่เชิงเขาสัตตนาดมาประดิษฐานไว้ที่วัดนี้ด้วย และสร้างวิหารไว้หลังพระอุโบสถ

ครั้นเมื่อปฏิสังขรณ์เสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามว่า “วัดสัตตนาดปริวัตร” หมายความว่า เป็นวัดที่ย้ายไปจากเขาสัตตนาด และโปรดให้นิมนต์พระสงฆ์จากวัดโสมนัสวิหาร ซึ่งเป็นวัดคณะธรรมยุติกนิกายไปอยู่ วัดนี้ จึงเป็นวัดฝ่ายธรรมยุติกนิกายเรื่อยมาจนถึงเวลาปัจจุบัน

พระอุโบสถของวัดนี้ใหญ่โตกว่าวัดอื่นๆ แต่ทั้งพระอุโบสถวิหาร และกุฏิสงฆ์ เป็นของซ่อมใหม่ทั้งสิ้น มีเหลืออยู่แต่เจดีย์ข้างวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์องค์เดียวเท่านั้นที่ยังคงเป็นของเก่าซึ่งมิได้ซ่อมแปลงให้ผิดแผกไปจากของเดิม ภายในพระอุโบสถประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาทรายสีแสด พระพุทธรูปองค์นี้เดิมอยู่วัดอรุณฯ ซึ่งเป็นวัดร้างอยู่นอกเมืองราชบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โปรดให้เชิญมาลงรักปิดทองใหม่ แล้วโปรดให้ตั้งเป็นพระประธานใน
วัดนี้ ที่หน้าพระอุโบสถมีศาลาประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาทรายสีแสด
องค์ใหญ่ ขนาดเดียวกันกับพระประธานในพระอุโบสถ^(๑) ซึ่งเชิญมา
แต่วัดอรุณฯ ในรัชกาลที่ ๕ เหมือนกัน

คงจะเนื่องจากพระอุโบสถของวัดนี้ใหญ่โตกว่าบรรดาวัดอื่น ๆ
ซึ่งอยู่ภายในเมืองราชบุรี และทั้งวัดนี้ก็อยู่ใกล้ตัวเมืองด้วย เพราะ
ฉะนั้นการทำพิธีเกี่ยวกับศาสนาแต่เดิมมา ทางราชการจึงมักจะจัด
ทำที่วัดนี้แทบทั้งสิ้น แต่ในปัจจุบันคงทำแต่พิธีวันวิสาขบูชาเท่านั้น

วัดศรีสุริยวงศ์

ก่อนที่จะทราบเรื่องราวของวัดนี้ ข้าพเจ้าจะขอเล่ามูลเหตุเดิม
ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหารัชมังคลาจารย์วัดสุทัศน์วรารามวรวิหารที่จังหวัดนี้เสีย
ก่อน เพื่อท่านจะได้เข้าใจเรื่องที่ต่อเนื่องกันมาโดยตลอด คือสมเด็จพระ
เจ้าพระยา ฯ ชอบดินฟ้าอากาศและภูมิประเทศของเมืองราชบุรีนี้มาก
ดูเหมือนท่านจะชอบเมืองราชบุรีนี้กว่าเมืองอื่น ๆ ทั้งหมด จนถึงกับ
มาสร้างบ้านพักไว้ใหญ่โตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ และหลังจากสร้างบ้านพัก
ขึ้นแล้ว ท่านก็เดินทางไปพักผ่อนที่เมืองราชบุรีเนื่อง ๆ และพยายาม
จะปรับปรุงเมืองราชบุรีให้ดีกว่าเมืองอื่น ๆ อีกด้วย

ต่อมาได้กราบบังคมทูลแนะนำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่เมืองนี้ และได้

(๑) พระพุทธรูปองค์นี้ได้ลงรักปิดทองเช่นเดียวกับพระประธานในพระอุโบสถ

พยายามสร้างพระราชวังที่บนเขาสัตนาดถวายแล้วเชิญเสด็จไปประทับ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรง
โปรดอากาศที่เมืองราชบุรี จึงเสด็จไปประทับที่พระราชวังนั้นเพียง
ครึ่งเดียวเท่านั้น

หลังจากเวลาที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สร้างบ้าน
พักขึ้นที่เมืองราชบุรีแล้ว ต่อมาก็ได้ตัดถนนหนทางในตัวเมืองขึ้นอีก
หลายสาย แล้วสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งตรงกลางเมืองราชบุรี เมื่อ พ.ศ.
๒๔๑๗ ทรงนี้ในปัจจุบันเรียกว่าตำบลหน้าเมือง อยู่ตรงหลังศาลา
กลางจังหวัดราชบุรี เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็ให้ใช้ราชทินนามของท่าน
เป็นชื่อวัด เพราะฉะนั้น จึงเรียกกันว่า “วัดศรีสุริยวงศ์”

วัดนี้ได้สร้างอย่างประณีตงดงาม แต่ฝีมือช่างก่อนไปทาง
กระบวนช่างแบบชาวตะวันตก พระอุโบสถทำเป็นตึกคล้ายตึกฝรั่ง
มีเสาระเบียงตันกลม ๆ ทำลายปูนสีเทาให้เหมือนหินอ่อน และมีโค้ง
ในระหว่างตอนบนของเสาระเบียงเป็นรูปครึ่งวงกลม ผนังพระอุโบสถ
ก็ทำเป็นลายหินอ่อนสีน้ำตาลทั้งด้านนอกและด้านใน ผนังตอนข้างใน
ได้ขอบหน้าต่างประดับกระเบื้องลายครามรอบ พระอุโบสถนี้ไม่มี
ช่อฟ้าและใบระกาเหมือนอย่างพระอุโบสถทั้งหลาย

หลังพระอุโบสถมีเจดีย์กลมทรงระฆังองค์หนึ่งสูงประมาณ ๕
เมตรฐานเจดีย์ทำเป็นรูปแปดเหลี่ยมก่อโค้งในระหว่างเหลี่ยมเป็นรูป

เครื่องวงกลมสูงขึ้นไปสัก ๒.๕๐ เมตร และก่อเจดีย์องค์ย่อม ๆ สูงประมาณ ๒.๕๐ เมตร บนฐานอีกทีหนึ่ง

กฐิพระสงฆ์ก็สร้างใหญ่โต ทำเป็น ๒ ชั้น มีเสาปูนต้นใหญ่ ๆ ทำลายหินสีเทารับกันกับเสาพระอุโบสถ ส่วนประตูเข้าวัดทางด้านหน้าของเกิมนั้นชำรุดทรุดโทรม ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ จึงมีผู้ศรัทธาสร้างขึ้นใหม่ ทำตามแบบสถาปัตยกรรมของชาวตะวันตก คือก่อเป็นรูปโค้งเครื่องวงกลมเพื่อให้เข้ากันกับสิ่งก่อสร้างในวัดนี้

วัดขรวเหล็ก

วัดขรวเหล็กหรือวัดเขาเหล็ก เป็นวัดโบราณเก่าแก่วัดหนึ่งของจังหวัดราชบุรีอยู่ใกล้กันกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เท่าที่ได้พิจารณาซากโบราณสถานที่เหลืออยู่ เข้าใจว่าเป็นวัดที่สร้างแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะมีของฝีมือช่างครั้งกรุงศรีอยุธยาเหลือปรากฏอยู่ คือลวดบัวที่ฐานวิหารมีลักษณะโอนเป็นลูกกลิ้ง ไม่ใช่เส้นตรงเหมือนอย่างที่สร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตัวหลังคาที่ไม่ได้มุงกระเบื้อง แต่ก่ออิฐโค้งเข้าหากันเป็นรูปประทุนเรือ เป็นของแปลกสำหรับสถาปัตยกรรมในสมัยนี้ เพราะตามปรกติมักจะมุงด้วยกระเบื้องเสมอ ภายในวิหารมีภาพเขียน แต่ฝีมือหยาบมาก เข้าใจว่าจะเป็นของเขียนขึ้นใหม่ มีพระพุทธรูปศิลาหลายองค์ตั้งอยู่บนช่องคูหา เป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยาทางสัน หลังวิหารออกไปมีพระเจดีย์

องค์หนึ่ง เป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาเหมือนกัน ส่วนโบสถ์นั้นเป็นของ
สร้างใหม่ ฝีมือทรมามาก

ในบริเวณวัดมีของคดีย่อยอย่างหนึ่ง คือฐานเทวรูป แต่ต้นกว้าง
ใหญ่ขึ้นหุ้มเสียหมด ยังคงเหลืออยู่แค่ขอบฐาน มีผู้เล่าสืบต่อกันมาว่า
เดิมเคยมีเทวรูปอยู่ที่ใต้ต้นกว้างนี้เหมือนกัน เป็นเทวรูปพระนารายณ์
สวมหมวกแขกสมัยก่อนขอม แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันเทวรูปนั้นได้
หายไปเสียแล้ว

วัดบ่อกลม

วัดนี้อยู่ในบริเวณเมืองเก่า ริมถนนรเทศ ห่างจากวัดพระ
ศรีรัตนมหาธาตุไม่มากนัก เป็นวัดโบราณ เห็นจะสร้างแต่ครั้งกรุงศรี-
อยุธยา แต่ครั้นนานเข้าโบสถ์วิหารชำรุดทรุดโทรมลงจึงมีผู้ซ่อมแปลง
ใหม่ ในปัจจุบันจึงไม่มีสิ่งใดที่เป็นของดีเหลืออยู่เลย ตัวโบสถ์ก็เป็น
ของซ่อมใหม่ ฝีมือไม่งาม ส่วนพระประธานนั้นเป็นพระพุทธรูปปูน
ปั้น ฝีมือก็ไม่ค่อยงามเหมือนกัน

แต่ภายในโบสถ์มีพระพุทธรูปอยู่องค์หนึ่ง ซึ่งชาวเมืองราชบุรี
นับถือกันมาก พระพุทธรูปองค์นี้เรียกกันว่า “หลวงพ่อก้านจันทน์”
เป็นพระพุทธรูปยืนปางอุ้มบาตร ฝีมือช่างสมัยอยุธยา สูงประมาณ
สัก ๒ เมตร ที่เรียกว่าหลวงพ่อก้านจันทน์ก็เห็นจะเนื่องมาจากไม้ที่
ใช้สร้างพระพุทธรูปนั้นมีสีแดงคล้ายกับไม้จันทน์แดง ตามตำนาน

ปรากฏว่าลอยน้ำมา มีผู้พบและเก็บขึ้นประดิษฐานไว้ที่วัดพระศรีมหาธาตุ ครั้นต่อมาเมื่อวัดพระศรีมหาธาตุร้างไปคราวหนึ่ง จึงมีผู้เชิญมาไว้ที่วัดช่องลม และคงประดิษฐานอยู่ที่วัดนี้ตลอดมาจนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน พระพุทธรูปองค์นี้ชาวเมืองราชบุรีนับถือกันมาก และพากันมาบนบานศาลกล่าวและปิดทองกันเต็มไปทั้งองค์

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ห่างจากศาลากลางจังหวัดราชบุรีไปประมาณ ๓ กิโลเมตร วัดนี้เป็นวัดใหญ่โต เป็นที่สถิตของเจ้าคณะจังหวัดและเป็นศรีของจังหวัดราชบุรี ในบริเวณวัดมีปรางค์องค์ใหญ่ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุอยู่ตรงกลางและมีปรางค์องค์เล็กอยู่สามมุม (๑) องค์ปรางค์ก่อด้วยศิลาแลงสูงประมาณ ๒๔ เมตร ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมสูงใหญ่ มีบันไดสำหรับขึ้นและมีช่องคูหาเข้าไปได้จนถึงข้างในองค์ปรางค์ ที่ผนังปรางค์มีภาพเขียนเป็นภาพพระสาวกองค์ใหญ่ ๆ นั่งเรียงกัน แต่ภาพเหล่านี้ลบเลือนเกือบหมดแล้ว ปรางค์พระมหาธาตุนี้มีภาพและลวดลายปูนปั้นงดงามมาก ตรงซุ้มปรางค์บันเป็นรูปพุทธประวัติ เช่น ตอนมหาภิเนษกรรมและตอนตัดพระเมาฬี ยังเห็นภาพชัดเจนอยู่จนกระทั่งเวลาปัจจุบัน ภาพเหล่านี้เห็นจะเป็นของซ่อมครั้งสุดท้ายในแผ่นดิน

(๑) ด้านหน้าเป็นบันไดทางขึ้น ไม่มีปรางค์ทิศ

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศในสมัยอยุธยา เพราะฝีมือปั้นปูนนั้นคล้ายคลึงกับของที่ทำในรัชกาลนี้มาก

องค์พระมหาธาตุมีคัลล้อมโดยรอบ ภายในคอกเป็นทางเดินได้ตลอดถึงกันหมด และมีพระพุทธรูปศิลาทรายสีแสดประดิษฐานอยู่โดยรอบ เป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยาทั้งสี่ เว้นแต่พระพุทธรูปนาคปรกองค์เดียวเท่านั้นที่เป็นสมัยลพบุรี นอกคอกนี้ออกไปมีวิหารของเดิมแต่หักพังเหลือแต่ฐาน มีผู้ศรัทธาทำโรงสังกะสีขึ้นไว้บนฐานวิหารนี้ แล้วสร้างพระพุทธรูปนั่งหันหลังชนกันสององค์ เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ แต่ฝีมือไม่งาม นอกวิหารและวิหารคคออกไป มีกำแพงแก้วก่อด้วยศิลาแลงแท่งโต ๆ ล้อมรอบ และบนยอดกำแพงแก้วนี้มีพระพุทธรูปปางสมาธิ สมัยลพบุรี ประดิษฐานอยู่ในเรือนแก้ว เป็นพระพุทธรูปจำหลักด้วยศิลาทรายสีแสดทั้งสี่

วัดนี้มีพระสงฆ์อยู่เป็นจำนวนมาก มีกุฏิปลูกเรียงรายกันไปไม่น้อย แต่ตัวโบสถ์เป็นของสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้เอง โบสถ์นี้อยู่นอกกำแพงแก้วใกล้กับกุฏิสงฆ์ ข้างโบสถ์มีมณฑปสร้างครั้งรัชกาลที่ ๕ ภายในมณฑปนี้ประดิษฐานพระพุทธรูปทำด้วยศิลาสีแสด

ต่อจากกำแพงแก้วอีกด้านหนึ่งออกไปไม่ไกลนัก เป็นสำนักชีเรียกกันว่าสำนักประชุมณารี เป็นสถานที่กว้างขวาง มีกุฏิของแม่ชีปลูกเรียงกันเป็นหลัง ๆ มีถนนซีเมนต์เดินได้โดยรอบ สำนักนี้มีแม่ชี

หรืออุปาสิกเป็นจำนวนกว่า ๑๐๐ คน มีทั้งสาวที่มีอายุไม่ถึง ๒๐ ปี และที่แก่อายุถึง ๗๐—๘๐ ปีก็มี แม่ชีเหล่านี้ล้วนแต่เป็นผู้มีทรัพย์สินเงินทองแทบทั้งสิ้น บางคนได้ลงทุนหรือบ้านเดิมของตนมาปลูกอยู่ในสำนักนี้ โดยตั้งใจว่าจะถือพรหมจรรย์ไปจนตลอดชีวิตก็มี แต่บางคนก็บ้นตัวบวชเพียงพรรษาเดียว เหมือนอย่างผู้ชายที่บวชเป็นพระภิกษุ พอออกพรรษาแล้วสึกก็มี

เมืองโบราณที่คำบลูบัว

ศิลปสมัยทวารวดี นอกจากที่ได้พบตามเมืองต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำแม่กลองแล้ว ยังปรากฏว่าได้แพร่หลายไปในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยอีกด้วย ในหนังสือเรื่องจามเทวีวงศ์กล่าวว่า พระนางจามเทวีได้นำข้าราชการบริวารจากกรุงละโว้ขึ้นไปตั้งอาณาจักรอีกแห่งหนึ่งทางภาคเหนือ ซึ่งมีราชธานีอยู่ ณ เมืองหริภุญชัย คือนครลำพูนปัจจุบัน เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ศิลปซึ่งทำที่เมืองหริภุญชัยตั้งแต่สมัยพระนางจามเทวีนั้น เรียกกันว่า “ศิลปละโว้” และได้แพร่หลายอยู่ในอาณาจักรหริภุญชัยเรื่อยมาอีกหลายร้อยปี

ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ได้พบทั้งพระพุทธรูปที่หล่อด้วยโลหะ และที่จำหลักด้วยศิลา ในจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดชัยภูมิ และใบเสมาจำหลักกับพระพิมพ์ดินเผาในจังหวัดมหาสารคาม

และกาฬสินธุ์ ทางภาคใต้ก็ได้พบที่จังหวัดสงขลาและจังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนจังหวัดซึ่งได้พบโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดีมากที่สุดนั้น ได้แก่จังหวัดนครปฐม เพราะฉะนั้น จึงทำให้เข้าใจว่าศูนย์กลางหรือราชธานีของอาณาจักรทวารวดีคงจะอยู่ที่เมืองนครปฐมเป็นแน่

คำว่า ทวารวดี อาจจะเป็นชื่อที่ใช้เรียกอาณาจักรหนึ่งที่มีอยู่แล้วในสมัยนั้น หรือจะเป็นชื่อที่นักปราชญ์ทางโบราณคดีคิดขึ้นใหม่เพื่อให้ตรงกับชื่อ “โตโลปอติ” ซึ่งนักพรตจีนได้จดไว้ในรายงานการเดินทางของท่านเมื่อคราวไปสืบพุทธศาสนาที่ประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๑๑๕๐ แต่ถึงอย่างไรก็ดี คำว่า “ทวารวดี” นี้ ปรากฏว่ามีอยู่แล้วจริงๆ และทวารวดีก็เป็นอาณาจักรหนึ่งซึ่งสมัยหนึ่งอาจตกมาอยู่ใต้อำนาจของขอม ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เพราะปรากฏในศิลาจารึกทวารวดีของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒ ซึ่งจารึกเมื่อมหาศักราช ๘๗๔ (ตรงกับ พ.ศ. ๑๔๑๖) ว่า

“บุคคลผู้มีนามว่า วาป พัญญ (Vap Pan) คงจะถูกพระนางมเหษณเทวีส่งมา ได้กราบทูลพระเจ้าราเชนทรวรมันว่า ระหว่างรัชกาลของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสด็จสู่สวรรคาลัยโดยถวายพระนามว่า ปรเมศวร^(๑)แล้ว บรรพบุรุษของ วาป พัญญ ผู้นี้มีนามว่า วาป ชาตเวท (Vap Jataveda) ในฐานะที่ตนเป็นมหากเล็กจึงได้รับพระบรมราชโองการโปรดให้ครอบครองนครสหการ (Sahakara) ส่วนบรรพบุรุษ

(๑) คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ครองราชย์ พ.ศ. ๑๓๔๕-๑๓๙๓

อีกคนหนึ่งชื่อ วาป อุเพนทร (Vap Upendra) ก็ได้รับพระบรมราชโองการโปรดให้ครองนครทวารวดี (Dvaravati) (๑) บรรพบุรุษของนางมเหศวรเทวีอีกท่านหนึ่งมีนามว่า วาป กันธปาส (Vap Kanthapasa) ได้โปรดให้เป็นมหาดเล็กของกษัตริย์แห่งนครโคก ทราเปก (Chok Trapek) ส่วนบรรพบุรุษอีกผู้หนึ่งก็ได้รับพระราชทานอาณาเขตอีกแห่งหนึ่ง วาป พัญ ซึ่งคงจะเป็นเชื้อสายในตระกูลของพระนางองค์นี้ ได้ประดิษฐานเทวรูปหลายองค์ ณ นครทวารวดี รวมทั้งพระเป็นเจ้าชื่อ จัมเปศวร และจัดสรรที่ดินถวายพระเป็นเจ้าเหล่านั้นขอขอบเขตที่ดินที่ถวายก็ได้กำหนดไว้ด้วย”

ข้อความในจารึกของกษัตริย์ขอมที่ได้กล่าวมานี้ นับว่าเป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งซึ่งสมควรที่จะอ้างได้ว่านครทวารวดี หรืออาณาจักรทวารวดีมีจริง และเป็นอาณาจักรที่อยู่ในระหว่างเมืองศรีเกษตรและอีสานปุร คือ อยู่ในพื้นที่ตั้งแต่เขตแดนประเทศพม่าไปจนถึงประเทศกัมพูชา ส่วนศูนย์กลางหรือราชธานีของอาณาจักรนี้จะตั้งอยู่ ณ เมืองใดนั้น ได้กล่าวไว้แล้วแต่ก่อนต้น

ศิลปสมัยทวารวดี นอกจากจะพบมากที่จังหวัดนครปฐมแล้วยังได้พบที่จังหวัด เพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ปราณบุรี อโยธยา และลพบุรีอีก จึงทำให้เข้าใจว่าอาณาเขตของกรุงทวารวดี

(๑) ต่อมาหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ได้คัดต่อเวียนตามไปยังศาสตราจารย์ ขอรุข เซเดส์ ท่านได้ตอบข้แจงมา เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๐๔ ว่า คำทวารกโค หรือ ทวารกคิ เป็นคำเพี้ยนจากทวารวดี และท่านเข้าใจว่าเมืองทวารวดีในจารึกหลักนี้ หมายถึงท้องที่แห่งหนึ่งในประเทศกัมพูชา มิได้หมายถึงอาณาจักรทวารวดี บนดินแผ่นดินไทย

น่าจะอยู่ในบริเวณหัวเมืองเหล่านี้ ส่วนศิลปทวารวดีซึ่งได้พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น จังหวัดกาฬสินธุ์ จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดชัยภูมิ และจังหวัดนครราชสีมา ทางภาคเหนือ เช่น จังหวัดลำพูน และจังหวัดเชียงใหม่ และทางภาคใต้ เช่น จังหวัดนครศรีธรรมราช และจังหวัดสงขลา เป็นต้นนั้น น่าจะเป็นเมืองที่ได้รับอิทธิพลของศิลปทวารวดี ซึ่งแผ่ไปจากกรุงทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามากกว่าจะเป็นเมืองในอาณาจักรทวารวดีเป็นแน่ เพราะถ้าหากอาณาจักรทวารวดีใหญ่โตถึงเช่นนั้น ก็จะต้องพบศิลปะของสมัยทวารวดีแผ่กระจายกันไปทั่วราชอาณาจักรไทย คงไม่พบแต่เฉพาะบางเมืองเช่นนั้น

การพบเมืองโบราณที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรีนี้ เป็นหลักฐานอันหนึ่งซึ่งอาจยืนยันได้ว่า เมืองนี้เป็นเมืองหนึ่งซึ่งอยู่ในอาณาจักรทวารวดี แต่เดิมมากรมศิลปากรเคยพบแต่โบราณวัตถุสมัยทวารวดีในเมืองราชบุรี แม้จะเป็นของใหญ่และอยู่ติดที่ เช่น พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทสมัยทวารวดีที่ถ้ำเขาวงกต พระเศียรพระพุทธรูปขนาดใหญ่ทำด้วยศิลา ซึ่งพบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุกัณฑ์ แต่ในท้องที่เหล่านั้นไม่มีร่องรอยว่าจะมีเมืองเก่าถึงสมัยทวารวดีเลย ฉะนั้นจึงเป็นปัญหาที่ถกเถียงกันอยู่ว่า เมืองเดิมในสมัยนั้นตั้งอยู่ที่ไหนกันแน่ ยังไม่เคยมีนักโบราณคดียืนยันว่า เมืองราชบุรีเดิมในสมัยทวารวดีนั้นตั้งอยู่ ณ ที่ใด บางท่านว่าน่าจะอยู่ที่ตำบลอู่เรือ หรือที่เรียกว่า

อยู่ทะเล ในปัจจุบันนี้ก็ได้อีก แต่เมื่อได้ตรวจสอบแผนที่รูปถ่ายทางอากาศแล้ว เห็นว่าที่นั่นคงจะเป็นท่าเรือ ไม่ใช่เมืองโบราณ ส่วนตัวเมืองราชบุรีโบราณในสมัยทวารวดีนั้นจะต้องเป็นเมืองที่ตำบลคูบัวซึ่งกรมศิลปากรกำลังขุดแต่งอยู่ในขณะนี้โดยไม่ต้องสงสัย

การที่จะทราบว่า มีเมืองโบราณอยู่ที่ตำบลคูบัวนั้น ได้เคยมีผู้นำเรื่องมาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรหลายปีมาแล้ว แต่ยังไม่มีความสนใจใคร่ไปสำรวจ เนื่องจากทางคมนาคมไม่สะดวก ครั้นหลังที่สุดซึ่งจะทำการสำรวจกันขึ้น ก็เนื่องจากกรมศิลปากรได้รับลิขิตของพระภิกษุหลุมล คุณาภิมุข วัดสัตตนานาปริวาร จังหวัดราชบุรี เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ว่ามีวัดร้างตั้งอยู่ในเขตจังหวัดราชบุรีแห่งหนึ่ง มีทรัพย์สินสมบัติฝังอยู่มาก และมีผู้ไปขุดค้นหาทรัพย์สินสมบัติที่ฝังอยู่เนื่องๆ ขอให้กรมศิลปากรไปขุดค้นและเก็บรักษาไว้เป็นทรัพย์สินสมบัติของชาติต่อไป กรมศิลปากรจึงจัดเจ้าหน้าที่ไปพบกับพระภิกษุหลุมล ขอให้ท่านนำไปสำรวจ ผลของการสำรวจอย่างคร่าวๆ ปรากฏว่า ได้พบเนินดินใหญ่ๆ หลายแห่งมีแผ่นอิฐตกอยู่ในมูลดินเหล่านั้นบ้าง ทำให้สงสัยว่ามูลดินเหล่านั้นน่าจะเป็นซากโบราณสถาน ประกอบกับได้พบพระเศียรพระพุทธรูปดินเผาที่ชาวบ้านเก็บเอาไปจากบริเวณบ้านคูบัว มีลักษณะทำนองเดียวกับพระเศียรพระพุทธรูปสมัยทวารวดี กรมศิลปากรจึงมีความสนใจที่จะทำการสำรวจ เพื่อให้ทราบแน่ชัดต่อไป แต่เนื่องจากยังไม่มียงบประมาณในการนี้ จึงได้รอรอมาจนกระทั่งถึงเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงได้ส่งเจ้าหน้าที่ไปสำรวจอีก

ครั้งหนึ่ง และได้พบเนินดินในบริเวณนั้นอีกหลายแห่ง กรมศิลปากร
จึงตกลงใจที่จะทำการสำรวจและขุดแต่งให้ทราบแน่ชัดว่า เป็นซาก
โบราณสถานอันใดและสร้างขึ้นในสมัยใด

แต่เนื่องจากเนินดินเหล่านี้เป็นของเอกชน กรมศิลปากร
ไม่สามารถจะเข้าไปขุดค้นได้โดยพลการ จึงได้ติดต่อยังผู้ว่าราชการ
จังหวัดราชบุรี ขอให้ช่วยติดต่อกับเจ้าของที่ดิน เพื่อยินยอมให้
กรมศิลปากรเข้าทำการสำรวจและขุดแต่งเนินดินเหล่านี้ได้ ซึ่งผู้ว่า
ราชการจังหวัดราชบุรีก็ได้ร่วมมือ โดยจัดให้เจ้าของที่ดินทำบันทึกให้
ความยินยอมไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

กรมศิลปากรได้เริ่มลงมือสำรวจโดยละเอียด เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๕๐๔ โดยจัดเจ้าหน้าที่ออกทำแผนผังในบริเวณซาก
โบราณสถานเหล่านี้ ปรากฏว่าได้พบคันคูทั้ง ๔ ด้าน เป็นรูปสี่เหลี่ยม
ผืนผ้าเป็นแนวยาวจากทิศเหนือไปทิศใต้ มีขนาดกว้างประมาณ ๘๐๐
เมตร ยาวประมาณ ๒,๐๐๐ เมตร ภายในและนอกคันคูนี้มีเนินดิน
ใหญ่เล็กถึง ๔๔ แห่ง ซึ่งแผนผังและที่ตั้งของเนินดินเหล่านี้ กรม
ศิลปากรได้จัดทำขึ้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว

พร้อมกับการสำรวจนี้ กรมศิลปากรได้ลงมือขุดแต่งเนินดิน
๒-๓ แห่งไปด้วย เนินดินที่ได้ทำการขุดแต่งครั้งแรก คือ เนินใหญ่
ข้างวัดคูบัวแห่งหนึ่ง (รูปที่ ๔๔) กับเนินเล็กที่บ้านหนองเกษร (รูป
ที่ ๑) ซึ่งอยู่ห่างจากวัดคูบัวไปทางทิศใต้ประมาณ ๓ กิโลเมตร อีก
แห่งหนึ่งปรากฏว่าได้พบซากฐานเจดีย์ที่ก่อด้วยอิฐและฉาบปูนไว้ทั้ง

สองแห่ง แต่ที่ฐานเจดีย์ในบริเวณบ้านหนองเกษรนั้นได้พบพระพุทธรูปดินเผา รูปพระโพธิสัตว์ รูปมนุษย์ รูปยักษ์มาร รูปสัตว์ต่างๆ และลวดลายประดับองค์เจดีย์ ซึ่งทำด้วยดินเผาหักพังลงมากองทับถมอยู่ที่พื้นฐานเจดีย์บ้าง ยังติดอยู่กับองค์เจดีย์บ้างเป็นจำนวนมาก โบราณวัตถุเหล่านี้ กรมศิลปากรได้นำมาเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติแล้ว ผู้ใดสนใจอาจจะขอเข้าชมได้

โบราณวัตถุซึ่งพบที่ซากโบราณสถานตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรีนี้ กรมศิลปากรได้ให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจและพิจารณาแล้ว เห็นว่าเป็นศิลปะสมัยทวารวดี มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ส่วนซากโบราณสถานนั้น มีลักษณะคล้ายเจดีย์ซึ่งขุดพบที่ข้างวัดพระประโทณ จังหวัดนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ และลักษณะของแผ่นอิฐที่ใช้ในการก่อสร้างเจดีย์มีขนาดใหญ่มาก คือ แต่ละแผ่นมีความยาว ๓๕ เซนติเมตร กว้าง ๑๗ เซนติเมตร และหนา ๑๐ เซนติเมตรบ้าง และยาว ๓๓ เซนติเมตร กว้าง ๑๘ เซนติเมตร และหนา ๙ เซนติเมตรบ้าง ขนาดของอิฐเช่นนี้เป็นขนาดเดียวกับอิฐในสมัยทวารวดีซึ่งพบที่จังหวัดนครปฐม เพราะฉะนั้น จึงสันนิษฐานได้ว่าซากโบราณสถานที่บ้านคูบัวเท่าที่ขุดพบนี้ จะต้องเป็นเจดีย์ในสมัยทวารวดีเช่นเดียวกับเจดีย์ซึ่งขุดพบที่วัดพระประโทณ และวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม

ต่อมากรมศิลปากรได้ขุดค้นซากโบราณสถานที่อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของสถานีรถไฟคูบัวออกไปเล็กน้อย และห่างจากวัดคูบัวประมาณ ๒๕๐ เมตร ได้พบผอบเงิน มีผอบทองบรรจุอยู่ภายใน

อีกชั้นหนึ่ง และภายในผอบทองบรรจุวัตถุซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นพระบรม-
สารีริกธาตุ กับมีพลอยและทับทิมอยู่ในนั้นด้วย นอกจากผอบดังกล่าว
ยังได้พบพระพุทธรูปหินชนวนขนาดเล็กองค์หนึ่ง ซึ่งผู้เชี่ยวชาญทาง
โบราณคดีของกรมศิลปากร ได้ตรวจและพิจารณาแล้วลงความเห็นว่า
โบราณวัตถุที่พบนี้ มีลวดลายและลักษณะเป็นศิลปสมัยทวารวดี จึงทำ
ให้เชื่อได้ว่าเมืองโบราณที่ตำบลคูบัวนี้ จะต้องเป็นเมืองหนึ่งซึ่งอยู่ใน
อาณาจักรทวารวดีเป็นแน่

เขายู

ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของจังหวัดราชบุรีมีหมู่เขาอยู่พิค
หนึ่ง อยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๖ กิโลเมตร มีถนนตัดไป
จนถึงเชิงเขา แต่ผิวจราจรยังไม่สู้จะเรียบร้อยนัก เนื่องจากยังไม่ได้
ลงหินตลอด แต่ในฤดูแล้งสามารถจะนำรถยนต์ไปได้สะดวกจนถึง
เชิงเขา พืดเขานี้มีส่วนสูงไม่สม่ำเสมอ กัน มองดูแต่ไกลจะเห็นเป็น
เส้นคดๆ คล้ายๆ กับทางงูเลื้อยฉะนั้น ภูเขาที่อยู่ในพืดนี้มีชื่อเรียก
ต่าง ๆ กัน เช่น เขายู เขาหลักว่าว เขาแขก และเขาพระยาปราบ
เป็นต้น ส่วนที่เรียกว่าเขายูนั้นอยู่ตรงหัวพืดเขาทางทิศใต้ เป็นภูเขา
ลูกเดียว ๆ มีส่วนสูงเพียง ๒๐ เมตรเท่านั้น ส่วนภูเขาลูกอื่น ๆ กงมี
ส่วนสูงลดหลั่นกันไปมากบ้างน้อยบ้าง โดยเฉพาะเขาพระยาปราบมี
ยอดสูงที่สุด คือสูงถึง ๒๘๑ เมตร เป็นความสูงที่แตกต่างกับระดับ
ยอดเขายูถึง ๒๖๑ เมตร

เขามีสื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป ไม่เฉพาะแต่ชาวจังหวัด
ราชบุรีเท่านั้น ชาวจังหวัดอื่นที่ใกล้เคียงหรือแม้ชาวพระนคร โดย
มากก็รู้จักชื่อภูเขาสูงนี้ดี เพราะองค์การรถไฟและองค์การนำทัศนอา
ไรได้เคยเปิดการนำทัศนอาไรมาตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลายครั้ง
หลายหนแล้ว

ที่หน้าเขานี้เป็นทุ่งราบกว้างใหญ่ และ ณ ทุ่งราบนี้เองเคยเป็น
สนามรบในระหว่างไทยกับพม่ามาแต่โบราณกาล ทุ่งนี้จึงคล้ายกับเป็น
ทุ่งประวัติศาสตร์ซึ่งควรที่จะจดจำไว้ตลอดไปชั่วกาลนาน

ทุ่งเขานี้เมื่อถึงฤดูน้ำ ก็ตั้งแต่เดือนกรกฎาคมไปจนถึงเดือน
พฤศจิกายน น้ำจะไหลบ่าจากทิศต่างๆ มาขังเต็มไปหมดทั้งทุ่งและ
ท่วมหนองแจ้งไปจนถึงเชิงเขาคล้ายกับทะเลสาบ น้ำที่ขังอยู่ในทุ่งนี้กลึ
กพอที่เรือขนาดใหญ่เช่นเรือยนต์จะวิ่งผ่านไปมาได้โดยสะดวก ฤดูที่มี
น้ำท่วมทุ่งมากที่สุด คือเริ่มตั้งแต่วันขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๑ เป็นต้นไป
เป็นเทศกาลนัดไหว้พระพุทธรบาท ในงานนี้เป็นที่สนุกสนานอย่างที่สุด
บรรดาหนุ่มสาวจะพายเรือเข้ามาเที่ยวในบริเวณทุ่งเขานี้กันอย่างคับคั่ง
ผู้ที่อยู่จังหวัดใกล้เคียงถึงกับลงทุนเช่าเรือยนต์มาเที่ยวงานนี้ก็มีไม่น้อย
เพราะฉะนั้นในทะเลสาบน้อยๆ นี้จึงแน่นขนัดไปด้วยเรือทุกชนิด จะ
มองไปในทิศทางใดก็จะพบแต่เรือแพน้อยใหญ่เต็มท้องน้ำไปหมด และ
ที่นับว่าสนุกสนานกันเป็นอย่างยิ่งในงานนี้ ก็คือการแข่งเรือ น่าเสียด
ายที่ทุ่งเขานี้ได้ต้นเขินขึ้นหนาแน่นกว่าเดิมมาก ได้ทราบว่ามีในปัจจุบันไม่
สามารถจะนำเรือยนต์เข้าไปเล่นในท้องทุ่งอันกว้างใหญ่ได้เสียแล้ว

บริเวณเขาสูงมีถ้ำอยู่หลายถ้ำ ถึงแม้ว่าถ้ำเหล่านี้จะไม่ค่อยสวยงามนักก็ตาม แต่ก็มีของดีพอที่จะเข้าไปชมได้ เช่นมีรูปจำหลักที่เกี่ยวกับโบราณคดีเป็นต้น ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

ถ้ำเขาสูง ถ้ำนี้เป็นถ้ำมีค เพราะปากถ้ำเล็กและอยู่สูงจากพื้นดินขึ้นไป ภายในถ้ำก็ลาดลึกลงไปมาก แต่จะไปสุดสัณลงแค่นั้น ยังไม่มีผู้ใดสามารถจะประมาณได้ เพราะข้างในมีคมากเนื่องจากแสงสว่างส่องเข้าไปไม่ถึง จึงไม่มีผู้ใดกล้าเสี่ยงภัยเข้าไปจนถึงกันถ้ำ ในส่วนลึกที่ยังไม่มีผู้ใดเข้าไปถึงนี้ ชาวเมืองราชบุรีเชื่อกันว่าเป็นที่อยู่ของงูใหญ่มาแต่โบราณกาล ในวันทีคืนถึงนี้จะเลื้อยออกจากปากถ้ำมาปรากฏตัวให้คนเห็น ว่ากันว่าเป็นงูขนาดใหญ่มาก เพราะมีลำตัวกว้างโดยรอบถึง ๓ กำมือ และยาวถึง ๑๐ วา และเนื่องจากเชื่อกันว่ามีงูใหญ่อยู่ในภูเขาถ้ำนี้ ชาวราชบุรีจึงเรียกกันว่าเขาสูงมาแต่โบราณ

ถ้ำฤๅษี ถ้ำนี้อยู่ตรงกลางเขา สูงจากพื้นดินขึ้นไปประมาณ ๒๐ เมตร ตัวถ้ำกว้างประมาณ ๑๐ เมตร ยาวประมาณ ๒๐ เมตร ภายในถ้ำมีรูปจำหลักติดผนังถ้ำอยู่ ๒ รูป รูปหนึ่งเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทปางปฐมเทศนา มีจารึกอักษรสันสกฤตบอกชื่อผู้สร้างไว้ที่ฐาน พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปสมัยทวารวดี (พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๕๐๐) ที่ผนังถ้ำอีกด้านหนึ่งมีรูปจำหลักอีกรูปหนึ่ง ทำเป็นพระพุทธรูปยืนปางเสด็จลงจากดาวดึงส์แต่คงจะเป็นของสร้างขึ้นหลังสมัยทวารวดีมากกว่า เพราะพระพักตร์เป็นคนละแบบกับองค์ที่นั่งห้อยพระบาท

พระพุทธรูปที่จำลองติดผนังถ้ำทั้งสององค์นี้ ชาวเมืองราช-
บุรีโดยมากมักจะเชื่อกันว่าเป็นรูปฤาษี และนิ้วพระหัตถ์จับเป็นวงกลม
ซึ่งเป็นเครื่องหมายปางหนึ่งของพระพุทธรูปก็ว่ากันว่าเป็นปริศนาบอก
ใบ้ และจารึกที่ฐานพระพุทธรูปซึ่งไม่มีผู้ใดอ่านออก ก็ว่ากันว่าเป็น
ลายแทง เพราะฉะนั้นชาวบ้านจึงเชื่อกันว่าคงจะมีทรัพย์สมบัติฝังอยู่
ในถ้ำนี้ และได้พากันมาขุดค้นกันจนพื้นถ้ำพรุนไปหมด

ข้าพเจ้าใคร่จะขอบอกตามความเป็นจริงว่า ภายในพื้นถ้ำนี้
ไม่มีอะไรฝังซ่อนอยู่เลย นิ้วพระหัตถ์ของพระพุทธรูปก็มีใช่เป็น
ปริศนาบอกใบ้ แต่เป็นเครื่องหมายปางหนึ่งของพระพุทธรูป ซึ่งคน
โบราณเขาคิดทำท่าต่าง ๆ ให้ผิดแผกแตกต่างกัน เมื่อมองเห็นก็จะรู้ได้
ทันทีว่าพระพุทธรูปปางนั้น ๆ ส่วนจารึกนั้นก็มิใช่เป็นลายแทงอย่างใด
เลย แต่เป็นชื่อผู้สร้างพระพุทธรูป ซึ่งผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีอ่านได้
ความแล้ว (๑) เพราะฉะนั้นท่านสาธุชนทั้งหลายจึงไม่ควรขุดค้นหา
ลายแทงกันต่อไปอีก เพราะถ้ายังขุดค้นกันมากเข้า โบราณสถานแห่งนี้
ก็จะพังยับเยินไปในที่สุด อนุชนรุ่นหลังก็จะไม่มีโอกาสได้พบเห็นของ
ที่ทิบรพบุรุษได้สร้างสรรไว้อีกต่อไป

มีของดีในถ้ำเขาอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือจอกหิน จอกนี้เชื่อกันว่า
เมื่อเส้าน้ำร้อนรับประทานแล้ว อาการปวดเมื่อยตามร่างกายจะหายไป

(๑) ศาสตราจารย์ บอริช เซเคส์ ซึ่งเคยรับราชการอยู่ในราชบัณฑิตยสภา ได้พิมพ์คำอ่าน
ศิลาจารึกนี้ไว้ในหนังสือประชุมจารึกสยาม ภาคที่ ๒ แล้ว

หมด แต่จอกหินนี้เป็นของหายาก นานๆ จึงจะพบกันสักต้นหนึ่ง ใน
ปัจจุบันก็ไม่ค่อยมีผู้ใดเคยได้พบ

เรื่องราวที่เกี่ยวกับจอกหินนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่องเสด็จประพาสไทรโยค
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ว่าดังนี้

“เมื่อยังแห่งอยู่นั้นรูปร่างเหมือนยังกับจอกแห่งเล็กๆ ที่เดียว
ประมาณสัก ๓ กระเบียดกึ่ง ครั้นเข้าน้ำร้อนลง ค่อยๆ กางใบออก
มีรากเหมือนจอก ใบมีก้านยาวออกไปจากรากเป็นสีน้ำตาล ทัวใบ
ข้างหน้าสีเขียวสดเหมือนใบไม้ที่ชุ่มชื้นอยู่ตามธรรมชาติ มีขนเป็นขุยๆ
ทั้งใบ ใบนี้รูปพรรณคล้ายหยวน้ำคับไฟ เวลาแช่ลงในน้ำสักครู่
ใหญ่ๆ ใบก็กระจายออกเหมือนอย่างจอก แต่จมน้ำ โดประมาณสัก
๕ นิ้ว ถ้าเข้าน้ำกินแล้วเก็บขึ้นผึ่งแดดก็แห้งงอเข้าไปอย่างเก่า ถ้าจะ
แช่อีกก็กระจายออกเป็นใบเขียวสด เหมือนดังเช่นว่ามาแล้ว ดูประ-
หลาดอยู่ แต่ไม่ใช่จอกในน้ำตามธรรมชาติเป็นแน่ เห็นจะเป็นจอก
บก เกิดขึ้นในที่น้ำขึ้นๆ ฤๅที่น้ำขังอยู่บ้างเล็กน้อย พอรากลอยน้ำ
บ้างเล็กน้อย ครั้นเวลาน้ำแห้งก็แห้งไป เวลาหน้าน้ำก็ขึ้นขึ้น จะเป็น
ต้นไม้อย่างหนึ่งที่เดียว แต่ประหลาดอยู่น้อยหนึ่งที่ไม่แพ้น้ำร้อน”

ถ้าต่างๆ ในบริเวณเขานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จประพาส
และเคยประทับแรมที่บริเวณเขานี้หลายครั้ง เพราะฉะนั้นเขานี้

จึงควรเป็นที่เที่ยวชมแห่งหนึ่งของบรรดานักทัศนจารทั้งหลาย การ
เดินทางไปก็สะดวกเพราะมีถนนตัดผ่านไปแล้ว ทั้งภูเขาสูงนั้นก็อยู่ไม่
ไกลจากตัวเมืองเท่าใดนัก

เขาหลวง

จังหวัดราชบุรีมีเขาหลวงเหมือนอย่างจังหวัดเพชรบุรีเหมือน
กัน แต่ถ้าจะเทียบกันแล้วนับว่าภูเขาหลวงที่จังหวัดเพชรบุรีไม่ได้
เพราะที่เพชรบุรีมีถ้ำงามอย่างยิ่ง แต่ที่ราชบุรีไม่มี

ภูเขาสูงนี้ตั้งอยู่ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมือง
อยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๘ กิโลเมตร ยอดที่เรียกว่าเขา
หลวงนี้สูงกว่ายอดอื่นๆ ในทิศนี้ทั้งหมด คือสูง ๑๓๔ เมตร สูงกว่า
เขาหลวงที่จังหวัดเพชรบุรีถึง ๔๒ เมตร การไปเที่ยวจะต้องเดินไป
หรือมึนจะขึ้นก็ต้องใช้ม้าเป็นพาหนะ เพราะไม่มีถนนไปถึงเชิงเขา
เหมือนอย่างเช่นเขาหลวงที่จังหวัดเพชรบุรี

บนยอดเขานี้มีพระพุทธรูปศิลาแลงอยู่องค์หนึ่ง ซึ่งชาวเมือง
ถือกันว่าเป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์มาก และนักหมายกันนำดอกไม้
รูปเทียนไปนมัสการเสมอ ครั้นเมื่อพวกจีนเห็นชาวเมืองไปนมัสการ
พระพุทธรูปองค์นี้กันมากเข้า เห็นเป็นช่องทางพอที่จะหาเงินได้จึงได้
รวบรวมทุนกันสร้างศาลเจ้าขึ้นหลังหนึ่ง โดยก่อเป็นตึกขนาดใหญ่ไว้
ที่เชิงเขา เพื่อให้ผู้ที่ไปนมัสการพระพุทธรูปเสี่ยงทาย มีตัวและใบ
เชียมสำหรับทายโชคชะตาให้ด้วย ประชาชนที่ไปนมัสการพระพุท-

รูปก็เลยถือโอกาสเสี่ยงเชื่อมชีวิตตรวจสุขภาพาราศีของตนพร้อมกันไป นับว่าได้ประโยชน์ทั้งสองทาง คือได้ทั้งบุญและได้ความรู้ในโศกขาทาของตนด้วย เพราะฉะนั้นอาชีพในทางขายใบเชื่อมชิ้นนี้ จึงเจริญอยู่จนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

ต่อมาเมื่อปลายรัชกาลที่ ๕ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้มีผู้นำรอยพระพุทธรูปจำลองไปประดิษฐานไว้ที่ศาลาบนยอดเขาอีกอย่างหนึ่ง ประชาชนจึงเกิดศรัทธาเลื่อมใส นึกไหว้เป็นประจำทุกปี โดยกำหนดเอาวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันไหว้ ในวันนี้ประชาชนจะหลั่งไหลไปชุมนุมนมัสการกันเป็นจำนวนมาก นับว่าเป็นที่สนุกสนานครึกครื้นแห่งหนึ่งของจังหวัดราชบุรี

เขาแร้ง

เขาแร้งอยู่ต่อจากเขาสูงไปไม่ไกลเท่าใดนัก มีระยะทางห่างจากตัวเมืองประมาณ ๑๒ กิโลเมตร เขานี้มียอดสูงประมาณ ๒๓๐ เมตร และมีชื่อเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในหมู่ชาวเมืองราชบุรี เนื่องจากบนยอดเขามีมวกผาซึ่งถือกันว่าเมื่อผู้ใดได้รับประทานแล้ว จะมีอายุยืนยาว เป็นยาอายุวัฒนะที่ทุกคนพึงประสงค์ แต่มวกผานี้ปรากฏว่าไม่เป็นยาอายุวัฒนะของมนุษย์แต่ฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่ยังเป็นยาของแร้งอีกด้วย เพราะมันมักจะพากันไปเกาะที่หน้าผาและจิกกินมวกผานี้เสมอมิได้ขาด และก็เชื่อกันมาแต่โบราณกาลว่า การที่แร้งมีอายุยืนนาน

ก็เนื่องมาจากมันชอบกินยาอายุวัฒนะซึ่งเกิดขึ้นตามธรรมชาตินี้เอง ฉะนั้นยาวิเศษขนาดนี้จึงไม่ค่อยจะเหลืตกมาถึงมือมนุษย์ เพราะพวกเร้ามันมีปีกบินขึ้นไปจิกกินบนหน้าผาได้อย่างสบาย แต่มนุษย์นั้นจะต้องพยายามปีนป่ายหน้าผาอันสูงชันขึ้นไป กว่าจะเก็บมวกผาได้แต่ละชิ้นก็จำเป็นต้องเสี่ยงอันตรายอย่างมากมายทีเดียว ฉะนั้นจึงปรากฏว่าไม่มีผู้กล้าเสี่ยงภัยขึ้นไปเก็บกินหรือเก็บมาขายกันมากนัก

เขาเร้ามีถ้ำอันงดงามที่น่าทึ่งและน่าชมอยู่หลายถ้ำ ภายในถ้ำมีหินย้อยเป็นกลีบเป็นหลีบและเป็นระย้าสลับซับซ้อนกัน โดยเฉพาะถ้ำพระซึ่งเป็นถ้ำที่มีปล่องและมีแสงสว่างทะลุเข้าไปภายในถ้ำได้ ทำให้เห็นหินย้อยที่สลับซับซ้อนกันอย่างงดงามน่าดูเป็นอย่างยิ่ง และในถ้ำนี้มีพระพุทธรูปอยู่หลายองค์

เขานี้ก็เช่นเดียวกับเขาหลวงเหมือนกัน คือไม่มีถนนผ่าน ถ้าจะไปเที่ยวก็ต้องเดินไป หรือมิฉะนั้นก็ใช้ม้าเป็นพาหนะ แต่ถ้าผู้ใดเดินแข็งแรงแล้ว จะไปถึงเขานี้ได้ภายในเวลา ๒ ชั่วโมงเท่านั้น

เขาจอมพล

เขาจอมพลสูงประมาณ ๑๘๕ เมตร อยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๓๒ กิโลเมตร เดิมเรียกกันว่าเขากลางเมือง ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เสด็จประพาส

ถ้าในภูเขาลูกนี้ ทรงโปรดปรานมาก จึงพระราชทานนามถ้ำที่เสด็จ
 ประพาสนั้นว่า “ถ้ำจอมพล” ต่อมาชาวเมืองราชบุรีเลยขนานนามเขา
 นี้ว่า “เขาจอมพล” ในปัจจุบันคนโดยมากพากันลืมชื่อเดิมเสียหมดแล้ว
 คงรู้จักแต่ชื่อเขาจอมพลอย่างเดียวเท่านั้น ชื่อเขากลางเมืองจึงเป็น
 อันสูญไป นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว
 ยังมีพระมหากษัตริย์อีก ๒ พระองค์ที่เคยเสด็จประพาสถ้ำจอมพลนี้ คือ
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เกยเสด็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗
 และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน เกยเสด็จเมื่อ พ.ศ.
 ๒๔๙๙^(๑) เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 พระราชดำเนินนำเสื่อป่ากองพลหลวงรักษารองศ์ฝึกหัดเดินทางไกล
 ไปประทับแรมที่จอมบึง ในวันที่ ๒๔ มกราคม ๒๔๕๗ นั้น มีบันทึก
 เป็นหลักฐานว่า

“วันอาทิตย์ที่ ๒๔ มกราคม เวลา ๑๑ โมง พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวเสด็จยาตราจากที่ประทับแรมทับตะโก ผ่านหัวช้าง ระยะ
 ถึงที่ประทับร้อน หนองแฟบ เวลา ๒ โมง (ระยะ ๒๙๐ เส้น) หยุดพัก
 ๓๐ นาที ออกจากหนองแฟบผ่านเขาสัมมะระ เขาจอมพล ถึงจอมบึง
 ที่ประทับแรมเวลา ๕ โมง ๓๐ นาที (ระยะทาง ๒๑๘ เส้น) รวมทั้งสิ้น
 ๕๐๘ เส้น”

(๑) การเสด็จคราวนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปลูกต้นสักไว้ที่หน้าถ้ำจอมพล
 สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงปลูกต้นกล้วย ปลูกต้น
 นนทรี

ใกล้เขาจอมพลมีบึงใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง ใหญ่โตของบึงนี้ ชาวเมืองจึงตั้งชื่อว่า “จอมบึง” ต่อมาจึงกลายเป็นชื่อกิ่งอำเภอนี้ กระทั่งทุกวันนี้ บึงนี้เดิมมีขนาดกว้างใหญ่มาก คือมีส่วนกว้างถึง ๓ กิโลเมตร และยาวประมาณ ๖ กิโลเมตร เป็นที่อาศัยของนกนานา ชนิด มีตั้งแต่ขนาดใหญ่ที่สุดลงไปจนถึงเล็กที่สุด แต่ในปัจจุบันบึงใหญ่นี้ ได้ตื้นเขินขึ้นมาก ราษฎรจึงทำไร่นาปลูกข้าวเข้าไป จนบัดนี้มี เนื้อที่เหลืออยู่ไม่ถึงครึ่งของขนาดเดิม และหน้าแล้งก็ไม่ค่อยจะมีน้ำ นกต่างๆ ที่เคยชุกชุมก็พลอยลดน้อยลงไปด้วย เนื่องจากหาอาหารกิน ได้ยาก

ในฤดูฝนๆ จะตกชุกในบริเวณเทือกเขาจอมพล แล้วน้ำฝน จะไหลบ่าจากเทือกเขาลงไปสู่จอมบึงท่วมนองเจิ่งไปหมด มองดูคล้าย กับเป็นทะเลสาบน้อยๆ ฉะนั้น ในฤดูนี้ปรากฏว่าอากาศเย็นสบายดี มาก ต้นข้าวในนา ก็ชูใบเขียวช่อ และนกต่างๆ ก็พากันบินมาหากิน ในบึงนี้เต็มไปหมด ทัดเทียมภาพในฤดูฝนสวยงามน่าชมและน่าไปพักผ่อนหย่อนใจอย่างที่สุด

ถ้าจอมพลอยู่สูงจากพื้นดินไปประมาณ ๘ เมตร มีทางชันไปได้ สะดวก ตรงปากถ้ำมีพระปรมาภิไธยย่อ จ.ป.ร. จำหลักติดไว้กับผนัง ปากถ้ำเป็นปล่อง การที่จะเข้าไปในถ้ำจะต้องไต่ตามบันไดปล่องนั้นลง ไป ภายในถ้ำกว้างขวางใหญ่โตมาก เป็นช่องเป็นชั้นหลายแห่งหลาย ตอน บางตอนก็มีมืด บางตอนก็สว่าง แสงสลัวของดวงอาทิตย์ที่ส่อง

ลอคเข้าไปข้างใน ทำให้ถ้ำนี้มีชีวิตชีวายิ่งขึ้น ภาพหินย้อยเพราะน้ำ
หยดแปรให้เห็นเป็นรูปต่างๆ งามวิจิตรพิสดารยิ่งนัก บางแห่งงาม
ราวกับท้องพระโรงของพระมหากษัตริย์ บางแห่งก็งามคล้ายฉากละคร
คล้ายกับศิลปินผู้ชำนาญได้บรรจงวาดไว้อย่างวิจิตรเลขา หินย้อยใน
ถ้ำนี้เป็นธรรมชาติที่งามชวนชมอย่างที่สุด จะหาถ้ำใดสวยงามเสมอ
เหมือนถ้ำจอมพลนี้ได้ยากนัก ที่บริเวณหน้าถ้ำจอมพลก็มีสวนพฤกษ-
ชาติอันสวยงาม ถ้าย้ายจะปรุงแต่งให้บริเวณนี้งามวิจิตรตระการตา
ยิ่งขึ้น

ในปัจจุบันนี้มีถนนตัดไปยังถ้ำอำเภोजอมบึง และมีถนนต่อ
ไปจนถึงปากถ้ำจอมพล รถยนต์เดินได้สะดวก และมีรถยนต์รับส่งคน
โดยสารเดินเป็นประจำถึงถ้ำอำเภोजอมบึงแล้ว ถ้าหากท่านว่าจ้าง
รถยนต์ไปเป็นพิเศษ หรือถ้าท่านมีรถยนต์ส่วนตัว ก็อาจจะไปและ
กลับภายในวันเดียวกันได้ หรือถ้าท่านมีเวลามากพอที่จะค้างที่ถ้ำ
อำเภोजอมบึงได้ และถ้าท่านเป็นผู้ที่ชอบล่าสัตว์ด้วยแล้ว จะใช้เวลา
ว่างออกล่าสัตว์ในบริเวณป่าใกล้เคียงกับเขาจอมพลได้ทุกวัน เพราะ
รอบบริเวณนี้มีสัตว์ป่าชุกชุมมาก

ที่ถ้ำอำเภोजอมบึงมีวิทยาลัยหมู่บ้านซึ่งนำแบบมาจากประเทศ
ตุรกีมาตั้งขึ้นในประเทศไทยเป็นแห่งแรก ถ้าท่านใครจะชมก็อาจขอ
อนุญาตเข้าไปชมได้

นอกจากถ้ำและเขาที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีที่น้ำเที่ยวอีกหลาย
แห่ง แต่อยู่ไกลตัวเมืองออกไปมาก เช่น เขาถ้ำสาธิกา ซึ่งเป็นที่มี
หินย้อยงดงามแห่งหนึ่ง เขาช่องพราน ซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอโพธาราม
และเขาถ้ำพระ ซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอปากท่อ ก็เป็นที่น้ำเที่ยวที่น่าสนใจ
เหมือนกัน แต่เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากตัวเมืองมาก ทั้งไม่มีถนนไป
มาได้สะดวก ข้าพเจ้าจึงของคือนำมากกล่าว.

ราชบุรี

โดย

ทวี ศุขะวณิช

ภูมิศาสตร์

๑. ที่ตั้งในปัจจุบัน เขตและเนื้อที่ จังหวัดราชบุรีตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของประเทศไทย อยู่ห่างจากจังหวัดพระนคร ๑๐๘ ก.ม. มีเนื้อที่ทั้งจังหวัดประมาณ ๕,๑๑๘ ตารางกิโลเมตร มีอาณาเขตดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับจังหวัดนครปฐม—กาญจนบุรี

ทิศใต้ ติดต่อกับจังหวัดเพชรบุรี

ทิศตะวันออก ติดต่อกับจังหวัดสมุทรสงคราม—สมุทรสาคร

ทิศตะวันตก ติดต่อกับตำบลบางคาญ อำเภอเมตตา จังหวัดทวาย ประเทศพม่า

๒. ภูมิประเทศ ลักษณะภูมิประเทศแบ่งออกได้เป็น ๓ ตอน คือตอนชายแดนอำเภอจอมบึงติดต่อกับประเทศพม่าเป็นที่ตอน มีภูเขาและป่าไม้มีค่า ตอนกลางบริเวณใกล้แม่น้ำแม่กลองเป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเกษตรกรรมทำนาทำไร่ มีประชาชนปลูกสร้างอาคารบ้านเรือนอยู่หนาแน่น มีทางหลวงแผ่นดิน ทางหลวงจังหวัด และทางรถไฟสายใต้ผ่านบริเวณนี้ ส่วนตอนปลายแม่น้ำทางทิศตะวันออก

คือในท้องที่อำเภอคำเนินสะตก และกิ่งอำเภอวัดเพลงเป็นที่ราบต่ำ มีน้ำขึ้นและลงตลอดปี เหมาะแก่การทำสวนพืชผักผลไม้

๓. ดินฟ้าอากาศและฤดูกาล ลักษณะดินฟ้าอากาศโดยทั่วไปของจังหวัดราชบุรี มีลักษณะเช่นเดียวกันกับจังหวัดพระนครและจังหวัดในภาคกลาง ทั้ง ๓ ฤดูกาล

๔. ถ่าน้ำสำคัญ มีแม่น้ำแม่กลองไหลผ่าน ซึ่งเปรียบกับเส้นโลหิตหล่อเลี้ยงให้ความชุ่มชื้นแก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร ตลอดจนการบริโภคของคนและสัตว์ แม่น้ำสายนี้ต้นน้ำเกิดในจังหวัดกาญจนบุรี ไหลผ่านเข้ามาในเขตจังหวัดราชบุรีทางอำเภอบ้านโป่ง ผ่านอำเภอโพธาราม อำเภอเมืองราชบุรี และอำเภอคำเนินสะตก แล้วไหลผ่านจังหวัดสมุทรสงครามลงสู่อ่าวไทย

๕. ภูเขา มีเทือกเขาตะนาวศรีกั้นพรมแดนไทย—พม่า ยาวตลอดแนวด้านทิศตะวันตกของอำเภอจอมบึง เรื่อยลงไปทางทิศใต้ ในท้องที่อำเภอเมืองราชบุรี อำเภอจอมบึง อำเภอปากท่อ มีภูเขาใหญ่น้อยตั้งสลับซับซ้อนกันอยู่ทั่วไป ภูเขาที่สำคัญมีอาทิเช่น เขาสูง เขาหลวง เขาวัง เขาบิน เขาเขียว เขาแก่นจันทร์ และเขาจอมพล

๖. ทรัพยากรธรรมชาติ ที่สำคัญมีอยู่หลายประเภท ดังนี้

ก. ป่าไม้ มีอุดมในท้องที่อำเภอจอมบึง อำเภอปากท่อ มีไม้ที่มีค่าหลายชนิด เช่น ไม้ยาง ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้มะค่า ไม้รวก และไม้เบญจพรรณ เป็นต้น

ข. เหมืองแร่ มีการทำเหมืองแร่ในท้องที่อำเภอจอมบึง และ อำเภอปากท่อ ที่เป็นเหมืองใหญ่ๆ รวม ๖ เหมือง ในท้องที่อำเภอ จอมบึงมีแร่ดีบุก และพลูมเป็นจำนวนมาก ส่วนในท้องที่อำเภอ ปากท่อมักมีการทำเหมืองแร่ฟลูออร์สปาร์

ค. ทราย มีอุดมในแม่น้ำแม่กลอง เป็นทรายที่มีคุณภาพดี การก่อสร้างโดยทั่วไป นิยมใช้ทรายราชบุรีกันเป็นส่วนมาก จนถึง กับเป็นสินค้าออกที่สำคัญของจังหวัดราชบุรีอีกประเภทหนึ่ง

ง. หินและลูกรัง เป็นทรัพยากรซึ่งทำรายได้ให้แก่ประชาชน ในท้องที่ และรัฐปีหนึ่งๆ เป็นจำนวนมาก การก่อสร้างถนนหนทาง นิยมใช้หินและลูกรังของจังหวัดราชบุรี เพราะมีคุณภาพดี โดยเฉพาะ อย่างยิ่งหินเขางู และหินลูกรังประเภทต่างๆ การคมนาคมขนส่ง สะดวก จนถึงกับมีการทำอุตสาหกรรมย่อยหินและทำลูกรังเป็นอาชีพ กันทั่วๆ ไปในท้องที่อำเภอเมืองราชบุรี

๗. ประชากรและเชื้อชาติ จำนวนประชากรของจังหวัด ราชบุรี ตามสถิติการทะเบียนราษฎร ซึ่งจังหวัดได้ประกาศจำนวน ยอดประชากรที่มีอยู่ในวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๗ ว่า จำนวนประชากร รวมทั้งจังหวัดมี ๔๔๕,๕๖๕ คน เป็นชาย ๒๒๒,๔๓๒ คน เป็นหญิง ๒๒๒,๖๓๓ คน แยกออกได้ดังนี้

สำนักทะเบียน	จำนวน	ชาย	หญิง
ท้องถิ่นเทศบาลเมืองราชบุรี	๒๘,๓๗๒	๑๔,๓๔๗	๑๔,๐๒๕
ท้องถิ่นเทศบาลเมืองบ้านโป่ง	๑๘,๖๘๖	๙,๓๓๓	๙,๓๕๓
ท้องถิ่นเทศบาลเมืองโพธาราม	๘,๗๑๖	๔,๒๔๑	๔,๔๗๕
อำเภอเมืองราชบุรี	๗๕,๕๔๕	๓๘,๖๙๖	๓๖,๘๔๙
อำเภอบ้านโป่ง	๗๔,๒๐๑	๓๗,๐๖๐	๓๗,๑๔๑
อำเภอโพธาราม	๖๙,๙๗๘	๓๔,๖๓๕	๓๕,๓๔๓
อำเภอดำเนินสะดวก	๗๗,๙๖๔	๓๙,๐๘๑	๓๘,๘๘๓
อำเภอปากท่อ	๓๓,๓๗๐	๑๗,๐๓๐	๑๖,๓๔๐
อำเภอบางแพ	๓๐,๒๘๒	๑๓,๘๖๕	๑๖,๔๑๗
อำเภอจอมบึง	๑๙,๒๓๖	๑๐,๐๘๕	๙,๑๕๑
อำเภอวัดเพลง	๙,๒๑๕	๔,๕๕๙	๔,๖๕๖

แต่จากหนังสือทำเนียบสถิติของจังหวัด และอำเภอในประเทศไทยที่กรมการปกครอง, องค์การบริหารวิเทศกิจ และสำนักงานสถิติแห่งชาติ ได้ร่วมกันจัดทำและพิมพ์ใช้ในราชการ เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๐๘ ปรากฏว่า จังหวัดราชบุรีมีจำนวนประชากรทั้งหมด ๔๑๐,๕๗๓ คน

๘. การปกครอง จังหวัดราชบุรีแบ่งการปกครองออกเป็น ๘ อำเภอ คือ อำเภอเมืองราชบุรี อำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม อำเภอดำเนินสะดวก อำเภอบางแพ อำเภอปากท่อ อำเภอจอมบึง และอำเภอวัดเพลง เป็นอำเภอชั้นเอก ๗ อำเภอ อำเภอชั้นโท ๑ อำเภอ จำนวนตำบลรวมทั้งสิ้นมี ๙๐ ตำบล (รวมทั้งตำบลในเขตเทศบาล ๓ ตำบล) หมู่บ้านจำนวน ๗๒๙ หมู่บ้าน สภาตำบล ๘๘ แห่ง องค์การบริหารส่วนตำบล ๖ แห่ง ในด้านที่เกี่ยวกับราชการบริหารส่วนท้องถิ่น แบ่งการปกครองออกเป็น ๓ เทศบาล คือ เทศบาลเมืองราชบุรี (เนื้อที่ ๒.๕๐ ตร. กิโลเมตร ประชากร ๒๐,๓๘๐ คน) เทศบาลเมืองบ้านโป่ง (เนื้อที่ ๒.๙๑ ตร. กิโลเมตร ประชากร ๑๕,๐๓๒ คน) เทศบาลเมืองโพธาราม (เนื้อที่ ๒.๐๖ ตร. กิโลเมตร ประชากร ๘,๒๑๕ คน) มีสุขาภิบาล ๙ แห่ง คือ สุขาภิบาลดำเนินสะดวก, บางแพ, ปากท่อ, จอมบึง, วัดเพลง, ห้วยกระบอก, เจ็ดเสมียน และ ท่ายาง

การคมนาคม

ก. ทางรถไฟ มีทางรถไฟสายใต้ ผ่านอำเภอบ้านโป่ง โพธาราม เมืองราชบุรี และ อำเภอปากท่อ มีทางแยกไปจังหวัดกาญจนบุรี ที่สถานีหนองปลาคูก อำเภอบ้านโป่ง

ข. ทางหลวงแผ่นดิน มีทางหลวงแผ่นดินสายเพชรเกษม (สายที่ ๑) ผ่านอำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม อำเภอเมืองราชบุรี อำเภอปากท่อ ติดต่อไปยังจังหวัดเพชรบุรี ระยะทางจากจังหวัดธนบุรี

ถึงจังหวัดราชบุรี ตามถนนเพชรเกษมยาว ๑๐๘ กิโลเมตร ถนนสาย ๑๘ แยกจากอำเภอบ้านโป่งที่ตำบลหนองอ้อ ไปยังจังหวัดกาญจนบุรี ระยะทางจากจังหวัดธนบุรีถึงอำเภอบ้านโป่งยาว ๖๖ กิโลเมตร มีถนนสายบางแพ—ดำเนินสะดวก แยกจากถนนเพชรเกษมที่ตำบลอู่จาง (ก.ม. ๘๓) ผ่านอำเภอบางแพไปถึงลำคลองดำเนินสะดวกที่ปากคลองชกเกียน ระยะทาง ๒๒ กิโลเมตร กับมีทางหลวงสายปากท่อ—สมุทรสงคราม แยกจากถนนเพชรเกษมที่ตำบลวังมะนาว ก.ม. ๑๓๙ ผ่านอำเภopakท่อ ถึงจังหวัดสมุทรสงคราม ระยะทาง ๒๐ กิโลเมตร

ทางหลวงจังหวัดมี ๕ สาย คือ

สายราชบุรี—เขางู—จอมบึง	ระยะทาง ๓๐.๐๐๐ ก.ม.
สายราษฎร์เกษม แยกจากปากท่อ	,, ๓.๐๕๐ ก.ม.
สายมนตรีสุริวงค์	,, ๒.๔๑๔ ก.ม.
สายเขางู—เบิกไพร	,, ๔๐.๑๕๐ ก.ม.
สายเขาช่องพราน—วัดเฉลิมอาสน์	,, ๘.๕๐๐ ก.ม.

ส่วนทางหลวงชนบทเชื่อมระหว่างอำเภอและตำบลต่างๆ จังหวัดได้ดำเนินการพัฒนาการสร้างขึ้นอีกหลายสาย ทำให้การคมนาคมระหว่างอำเภอ และตำบลต่างๆ ติดต่อกันได้สะดวกมาก

ก. ทางน้ำ โดยที่จังหวัดราชบุรีมีแม่น้ำแม่กลองไหลผ่านเข้ามาทางอำเภอบ้านโป่ง โพธาราม เมืองราชบุรีและอำเภอดำเนินสะดวก ผ่านจังหวัดสมุทรสงครามลงสู่อ่าวไทย ดังได้กล่าวแล้ว ประชาชนซึ่ง

อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ สามารถใช้เรือเป็นพาหนะสัญจรไปมาค้าขายและ
ติดต่อกันระหว่างอำเภอและจังหวัดได้โดยสะดวก ในเขตเทศบาลเมือง
ราชบุรี มีท่าเรือของเทศบาล๒แห่ง มีเรือยนต์รับส่งผู้โดยสารระหว่าง
จังหวัดสมุทรสงครามกับราชบุรีอยู่เป็นประจำทุกวัน นอกจากนี้ ยังมี
ลำคลองดำเนินสะดวก เป็นเส้นทางสำคัญในการลำเลียงสินค้าอันเกิด
แต่ผลิตผลทางเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม ตลอดจนทรัพยากร
ธรรมชาติภายในท้องที่ เช่น พืชผัก เครื่องปั้นดินเผา ทราย หิน ไป
จำหน่ายในจังหวัดพระนคร โดยผ่านทางแม่น้ำท่าจีนได้อีกทางหนึ่งด้วย

ง. สนามบิน มีสนามบินของกองทัพอากาศ๑ แห่ง ในท้องที่
อำเภอเมืองราชบุรี ทางด้านทิศใต้ของเขตเทศบาลเมืองราชบุรี ซึ่ง
เป็นที่ตั้งของศาลจังหวัดอยู่ในขณะนี้ สนามบินแห่งนี้มิได้ใช้ประโยชน์
เกี่ยวกับการบินอย่างใด เพราะเป็นสนามที่ใช้ได้สำหรับเครื่องบิน
ขนาดเล็กสมัยก่อน ประกอบกับตั้งอยู่ในที่ราบเป็นทุ่งนา สมัยนี้ใช้
ไม่ได้ ทางจังหวัดกำลังเสนอต่อทางการเพื่อใช้เป็นที่ตั้งสร้างสถานที่ราช-
การเป็นการขยายเมืองต่อไป เพราะขณะนี้ได้ตั้งศาล และโรงเรียน
การช่างมาแล้ว อยู่ในความดูแลของจังหวัด และอำเภอเมืองราชบุรี

การประกอบอาชีพและธุรกิจ

ก. การเกษตรกรรม ราษฎรส่วนมากประกอบอาชีพในการทำนาเป็นอาชีพหลัก มีเนื้อที่นาที่ทำทั้งหมด ๕๙๖,๑๕๕ ไร่ รองลง
ไปก็คือการปลูกพืชไร่ ไม้ยืนต้น และการทำสวนผักผลไม้ เนื้อที่

ประมาณ ๑๔๘,๓๗๑ ไร่ พืชที่ปลูกได้แก่กล้วย อ้อย มะพร้าว ขนุน มะม่วง น้อยหน่า ถั่วต่างๆ พริก หอม กระเทียม และผักอื่นๆ เพียงพอแก่การจำหน่ายในท้องที่ และยังสามารถส่งไปจำหน่ายในจังหวัด พระนครศรีอยุธยาและจังหวัดใกล้เคียง ตลอดจนจังหวัดภาคใต้ได้ตลอดปี นอกจากนี้มีการเลี้ยงสัตว์กันทั่วไป เช่น สุกร เป็ด ไก่ กระบือ และเลี้ยงปลา โดยเฉพาะการเลี้ยงสุกรได้มีการจัดตั้งกลุ่มส่งเสริมขึ้นทุกอำเภอ ราษฎรสนใจและเลี้ยงกันมากขึ้นแทบทุกครัวเรือน จังหวัดมีข้อผูกพันส่งสุกรให้สหพันธ์สหกรณ์ผู้เลี้ยงและค้าสัตว์ (ในสมัยที่ยังไม่ยุบเลิกสหพันธ์ฯ) เดือนละประมาณ ๖,๐๐๐ ตัว ทำให้ราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้น สามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยการเกษตรกรรมโดยไม่ฝักใฝ่การเมือง

ข. การอุตสาหกรรม มีโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดราชบุรีหลายประเภท คือ โรงสีข้าวโดยใช้เครื่องจักร ๑๑ โรง โรงงานประดิษฐ์สิ่งที่เป็นไม้ด้วยเครื่องจักร ๒๗ โรง โรงงานทอผ้าโดยใช้กี่ ๒๔ โรง โรงงานไม้บดย่อยหิน ๒๔ โรง โรงงานทำผลิตภัณฑ์ดินเผา ๒๑ โรง โรงงานหล่อหลอมกลึง ๑๖ โรง โรงงานประกอบซ่อมรถยนต์ ๑๕ โรง โรงงานเชื่อมชุบโลหะ ๑๔ โรง โรงงานแก้ไขซ่อมเครื่องจักร ๑๔ โรง โรงงานพิมพ์หนังสือโดยใช้เครื่องจักร ๑๑ โรง โรงงานเลื่อยไม้ใช้เครื่องจักร ๑๑ โรง โรงงานหล่อเชื่อมปะหล่อดอกยาง ๔ โรง โรงงานทำแป้งอาหารใช้เครื่องจักร ๕ โรง โรงงานอัดบั่นนุ่นหรือฝ้าย ๕ โรง โรงงานทำน้ำแข็ง ๘ โรง นอกจากนั้นเป็นโรงงานไม้

ปั่นวัตถุดิบใช้เครื่องจักร โรงงานประกอบอาหารแบ่ง โรงงานผลิต
ซ่อมแบตเตอรี่ไฟฟ้า โรงงานทำเครื่องคั้นน้ำอัดลม โรงงานย้อมผ้า
โรงงานซ่อมเครื่องยนต์ โรงงานน้ำตาล โรงงานทำเบียร์ สุรา น้ำส้ม
สายชู โรงงานทอผ้าด้วยเครื่องจักร โรงงานประกอบยารักษาโรค
โรงงานทำกระเบื้องซีเมนต์ โรงงานทำอิฐ กระเบื้องดินเผา โรงงาน
ทำปูนขาวปูนแดง โรงงานทำภาชนะเครื่องใช้ด้วยสังกะสี โรงงาน
แปรรูปโลหะโดยใช้เตาเผา โรงงานพ่นสี โรงงานแปรรูปโลหะ โรง
งานทำกระแสไฟฟ้า โรงงานทำน้ำประปา และโรงงานซ่อมสร้างวิทยุ
อย่างละ ๑ ถึง ๔ โรง

แระ ในจังหวัดนี้มีแระไม่มากนัก แระที่ผลิตได้มากกว่าชนิดอื่น
คือ ดิบุก และได้วุฒแพรมเป็นผลพลอยได้ ส่วนฟลูออไรท์อยู่ในระดับ
รองลงมา

จำนวนเหมืองประทานบัตรที่ได้รับอนุญาต และยังมีอายุอยู่
ในปี ๒๕๐๗ คือ

ดิบุก ๒๒ แปลง ซึ่งผลิตได้ในตำบลสวนผึ้ง อำเภอจอมบึง
เนื้อที่ ๒,๖๒๔ ไร่ ๒๒ ตารางวา

ฟลูออไรท์ ๓ แปลง ซึ่งผลิตได้ในตำบลยางหัก อำเภอ
ปากท่อ เนื้อที่ ๒๗๗ ไร่ ๑ งาน ๖ ตารางวา

จำนวนเหมืองเปิดดำเนินการ คือ ดิบุก ๑๐ ราย ฟลูออไรท์
๑ ราย ในเนื้อที่ประทานบัตร ๓ แปลง กังกล่าวข้างต้

นอกจากแร่ที่ได้จากเหมืองที่ผลิตได้แล้ว ยังได้อนุญาตให้ร่อนแร่อีก ๕๐ ราย ร่อนแร่ดิบได้ ๒.๘ เมตริกตัน คิดเป็นมูลค่าประมาณ ๑๒๕,๐๐๐ บาท ร่อนแร่ฟลูออไรท์ได้ ๑,๕๐๐ เมตริกตัน คิดเป็นมูลค่าประมาณ ๖ แสนบาท

แร่ที่ผลิตได้เหล่านี้ ได้ส่งออกไปจำหน่ายในต่างประเทศ คือ เนเธอร์แลนด์ สเปน ญี่ปุ่น และมาเลเซีย โดยจำหน่ายให้แก่ร้านรับซื้อแร่ในจังหวัดพระนคร แล้วบริษัทที่รับซื้อก็ส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ

อุตสาหกรรมเหล่านี้โดยเฉพาะโรงงานเครื่องปั้นดินเผา นับเป็นอุตสาหกรรมที่เชิดหน้าชูตาของจังหวัดราชบุรี เป็นสินค้าออกที่สำคัญ ทำให้ราษฎรมีอาชีพและรายได้เพียงพอแก่การครองชีพ ช่วยจัดปัญหาคนว่างงานให้หมดสิ้นไป

ก. พาณิชยกรรม

ราษฎรประกอบอาชีพในทางค้าขายกันโดยทั่วไป ในเขตเทศบาล สุขาภิบาล มีตลาดชุมนุมการค้าหนาแน่น มีการจัดตลาดนัดเพื่อลดค่าครองชีพของประชาชนเป็นประจำอยู่บ้างเป็นบางอำเภอ การดำรงชีพด้วยการค้าขายจัดได้ว่าอยู่ในเกณฑ์ดี พอเลี้ยงตัวได้ไม่เดือดร้อนอย่างใด

ง. การธนาคาร

มีสาขาธนาคารออมสิน ๔ แห่ง และสาขาธนาคารพาณิชย์ ๑๒ แห่ง กิจการธนาคารดำเนินไปตามปกติด้วยดีตลอดมา ประชาชน

สนใจและเห็นคุณประโยชน์เกี่ยวกับการออมทรัพย์ และการฝากเงินไว้
กับธนาคารมากขึ้น ยอดเงินธนาคารที่ผ่านคลังจังหวัดปี พ.ศ. ๒๕๐๔
เงินรับ ๑๑๐,๖๐๓,๖๐๒.๖๕ บาท เงินจ่าย ๑๐๙,๔๔๔,๐๘๖.๖๑ บาท
ปี ๒๕๐๕ เงินรับ ๑๓๓,๒๒๖,๖๒๓.๖๕ บาท เงินจ่าย ๑๓๐,๘๒๖,๗๕๖
.๒๕ บาท

การพัฒนาท้องถิ่น

มีหน่วยพัฒนาการท้องถิ่นบ้านห้วยชินสีห์ ตำบลอ่างทอง
อำเภอเมืองราชบุรี ตามโครงการทดลองของกระทรวงมหาดไทย
๑ แห่ง อยู่ริมถนนเพชรเกษม ห่างจากตัวจังหวัดออกไปทางทิศใต้
ประมาณ ๑๑ ก.ม. เขตพัฒนาการแห่งนี้ประกอบด้วยหมู่บ้านที่ ๖-๗-๘
รวม ๓ หมู่บ้าน เริ่มเปิดเขตเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๐๑ เป็นต้น
มา การอาชีพของราษฎรในเขตพัฒนาการ มีการทำนา ทำไร่เป็น
อาชีพหลัก และเลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพรอง มีการประกอบกิจการค้าบ้าง
เป็นส่วนน้อย

นิสัยใจคอและความประพฤติของราษฎร มีความขยันขันแข็ง
ในการทำมาหากินและรักความสงบ

ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มเป็นแห่ง ๆ บริเวณใกล้ภูเขาเป็นที่
ดอน การทำนาและทำไร่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยอันสำคัญ เพราะ
น้ำจากแม่น้ำแม่กลองขึ้นไม่ถึง ความต้องการอันแท้จริงอันดับแรก
ของราษฎรคือ ต้องการน้ำเพื่อใช้ในการเกษตรกรรม ฉะนั้น การ

พัฒนาการจึงมุ่งเข้าไปในด้านการเศรษฐกิจ ตามความต้องการ
ของประชาชนเป็นส่วนใหญ่ ส่วนการพัฒนาการทางด้านสังคมและ
วัฒนธรรมนั้น ก็ได้ดำเนินการไปแล้วบ้างเท่าที่จำเป็น และประชาชน
ต้องการ ผลการพัฒนาการท้องถิ่นนับแต่เริ่มเปิดเขตดำเนินการมา
มีดังต่อไปนี้

ผลการดำเนินการพัฒนาการท้องถิ่น

ก. ผลทางด้านการศึกษา

ราษฎรได้รับการศึกษาสูงขึ้น มีโรงเรียนมัธยมสามัญศึกษา
เพิ่มขึ้น ๑ โรง ราษฎรสำเร็จการศึกษาวิชาอาชีวศึกษาผู้ใหญ่ในด้านการ
ตัดเย็บเสื้อผ้า วิชาช่างตัดผม และวิชาเคหศาสตร์ไปแล้วเป็น
จำนวนมาก

ข. ผลทางด้านการอนามัย

ทำให้ราษฎรรู้จักรักษาความสะอาดบ้านเรือนและบริเวณบ้าน
จัดบ้านถูกสุขลักษณะขึ้น รู้จักทำส้วมใช้ทุกครอบครัว รู้จักการบริโภค
น้ำสะอาด และปรับปรุงบ่อน้ำให้ถูกลักษณะดีขึ้น รู้จักการป้องกันโรค
ระบาดด้วยการรับฉีควัคซีนป้องกัน และเชื่อฟังคำแนะนำของแพทย์

ค. ผลทางด้านการสังคมและวัฒนธรรม

รู้จักฟังความคิดเห็นของส่วนรวม เคารพในเหตุผล และมี
มารยาทในการสังคมดีขึ้น รู้จักการแต่งกายตามแบบสากลนิยม และ
รักษาจารีตประเพณีของโบราณไว้เป็นอย่างดี.

ง. ผลทางด้านการส่งเสริมอาชีพ

รู้จักคัดแปลงและใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์ทั้งในด้านการทำนา ทำไร่ รู้จักใช้ปุ๋ยบำรุงดินและบำรุงพืชให้เจริญงอกงาม รู้จักการเก็บเมล็ดพันธุ์ผักไว้ใช้ในฤดูต่อไป แทนที่จะต้องซื้อพันธุ์จากที่อื่น รู้จักการรวมกลุ่มแบ่งกลุ่มปลูกพืชไร่แต่ละชนิด เพื่อรักษาระดับราคาให้สูงขึ้น

จ. ผลทางด้านทัศนคติ

เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติขึ้นบ้าง เชื่อฟังคำแนะนำและวิชาการใหม่ ๆ ตามที่ผู้ทรงคุณวุฒิให้คำแนะนำและชักชวน มีการริเริ่มงานในอันที่จะช่วยเหลือตนเอง และพัฒนาการท้องถิ่นให้เจริญขึ้น รู้จักการรวมแรงงานเสริมสร้างสิ่งอันเป็นสาธารณประโยชน์ ทั้งในเขตพัฒนาการและนอกเขต รู้จักปรึกษาหารือเพื่อพัฒนาอาชีพ

ฉ. ผลทางด้านการสาธารณประโยชน์

ร่วมกันเสริมสร้างความเจริญทางค่านิยม อันเป็นสาธารณประโยชน์แก่ท้องถิ่นดังต่อไปนี้ คือ สร้างศาลาประชาคม สร้างถนนผ่านหมู่บ้านพัฒนาการทั้ง ๓ หมู่ ได้ถนน ๔ สาย คิดเป็นระยะทางรวม ๕.๕๕๔ ก.ม. กว้าง ๓ เมตร และสร้างถนนกว้าง ๑๐ เมตร ยาว ๒๕๐ เมตร แยกจากเพชรเกษมเข้าสู่ศาลาประชาคม ชุกเหมือนระบายน้ำจากลำห้วยอ่างทองมาสู่ห้วยชินสีห์ ซึ่งไหลผ่านเขตพัฒนาการเพื่อส่งน้ำเข้ามาช่วยเหลือการทำนาทำไร่ของราษฎรในเขต กว้าง ๖ เมตร ลึก ๓ เมตร ยาว ๓๔๘ เมตร

ผลงานพัฒนาการท้องถิ่นของเขตพัฒนาการแห่งนี้ แสดงให้เห็นถึงความคลี่คลายไปในทางที่เจริญขึ้น ทั้งในด้านวัตถุและจิตใจของประชาชน ในท้องถิ่นเขตพัฒนาการเป็นอย่างดี แต่ถึงกระนั้นก็ยังจำเป็นต้องเร่งรัดพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าขึ้นกว่านี้อีก เพื่อให้เป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้ ด้วยการกระตุ้นเตือนและแนะนำให้ประชาชนในเขตพัฒนาการ เกิดความคิดริเริ่มปรับปรุงและเสริมสร้างความเจริญให้แก่ท้องถิ่นของตน ตลอดจนรู้จักแก้ปัญหาต่างๆ ของท้องถิ่นซึ่งยังมีอยู่อีกมากมายในขณะนี้ ทั้งในด้านการเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม ให้หมดสิ้นไปด้วยตนเอง อันเป็นไปตามแนวและหลักการสำคัญของการพัฒนาการท้องถิ่น

งบประมาณจังหวัด รายได้ ๑,๘๖๑,๑๑๓ บาท รายจ่าย ๑,๗๕๒,๗๑๓ บาท

นอกจากนี้ ใน พ.ศ. ๒๕๐๔ คณะกรรมการพัฒนาท้องถิ่นส่วนจังหวัด ได้พิจารณาเปิดเขตพัฒนาการท้องถิ่น เพื่อให้พัฒนาการประจำจังหวัดออกไปปฏิบัติพัฒนาการท้องถิ่น ในเขตอำเภอเมืองราชบุรีอีก ๕ แห่ง คือท้องที่ตำบลสามเรือน ๒ เขต ท้องที่ตำบลท่าราบ ๒ เขต และท้องที่ตำบลโคกหม้ออีก ๑ เขต ขณะนี้อยู่ระหว่างดำเนินการตามโครงการ และยังได้เปิดเขตพัฒนาการท้องถิ่นอาสาสมัครอีก ๒ แห่ง ในปี ๒๕๐๑ และ ๒๕๐๒ ที่ตำบลหนองโพและตำบลเจ๊กเสมียน อำเภอโพธาราม งานพัฒนาท้องถิ่นในรูปอาสาสมัครได้ผลดีพอสมควร

การพัฒนาชุมชน

ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ ประชาชนในท้องที่ตำบลต่าง ๆ นอกเขตพัฒนาการ ได้ร่วมแรงร่วมใจกัน เสริมสร้างความเจริญให้แก่ท้องถิ่นอำเภอต่าง ๆ โดยได้สร้างถนน ซ่อมถนน ขุดลอกเหมืองน้ำ ขุดสระขังน้ำ ทำประตูปะบายน้ำ ซ่อมพรางกันน้ำ ขุดถนนดินเพื่อสร้างต่อเติมอาคารเรียน ขุดลอกคลองฝั่งท่อระบายน้ำในเขตสุขาภิบาล สร้างซ่อมสนามกีฬาเด็กและสถานพักผ่อนหย่อนใจเป็นจำนวนมาก

การพัฒนาการชุมชนดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นผลดีในการเสริมสร้างความเจริญแก่ท้องถิ่นทั้งในด้านการคมนาคม ตลอดจนการเศรษฐกิจ ประชาชนได้รับประโยชน์และได้รับความสะดวกจากสิ่งอันเป็นสาธารณประโยชน์ที่พวกเขาได้ร่วมกันจัดทำขึ้นเป็นอันมาก

การพัฒนาการเกษตร

ก. สถานีทดลอง มีสถานีทดลองของกรมการข้าว กระทรวงเกษตร ที่ตำบลอ่างทอง อำเภอเมืองราชบุรี๑ แห่ง การดำเนินการได้จัดทำแปลงทดลองปลูกข้าวโดยใช้ปุ๋ยสมัยใหม่ในบริเวณสถานีทดลอง และที่นาของราษฎรอำเภอต่าง ๆ รวม ๕ แห่ง แปลงทดลองเปรียบเทียบการปลูกข้าวพันธุ์ดีรวม ๔ แห่ง เพื่อเปรียบเทียบให้ราษฎรเห็นความแตกต่างระหว่างการทำนาโดยใช้พันธุ์ข้าวที่ดี และใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์กับการทำนาโดยใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง และไม่ใช้ปุ๋ยตามแนวความคิดเดิมของชาวนาส่วนมากที่ได้กระทำกันอยู่ แสดงให้เห็นถึงความ

เจริญเติบโตของต้นข้าว และปริมาณผลผลิตข้าวซึ่งให้ผลดีกว่าในเนื้อที่เท่ากัน เป็นการปลูกความนิยมและเปลี่ยนทัศนคติของชาวนาให้หันมานิยมในสิ่งใหม่ๆ เหล่านี้ และเริ่มพัฒนาอาชีพของตนเอง ตามแบบอย่างที่ได้ทดลองให้ชม นอกจากนี้ยังได้ส่งเสริมให้ราษฎรปลูกข้าวพันธุ์ดี และทดลองปลูกพืชไร่นาผสมเป็นตัวอย่าง และได้ช่วยเหลือชาวนาในด้านการปราบศัตรูพืช เป็นเนื้อที่ประมาณ ๔,๖๒๘ ไร่

ข. ไร่ตัวอย่าง ในปี พ.ศ. ๒๕๐๕ แผนกสถิติกรมจังหวัดได้จัดทำไร่ตัวอย่างให้ประชาชนชม เพื่อเป็นการเผยแพร่ความนิยม คือ ไร่ฝ้าย ส.ข. ๓๒ ปลูกไว้ ๖๓ แปลง ๑๕๐ ไร่ แปลงขยายพันธุ์ ๒๗ แปลง เนื้อที่ ๑๔๕ ไร่ ปรากฏว่าได้ผลดีกว่าพันธุ์พื้นเมือง แต่เนื่องจากมีศัตรูพืชรบกวน จึงคาดว่าจะได้ผลประมาณ ๖๐—๑๐๐ ก.ก. ทำไร่แห้วเงิน ตัวอย่าง ๓ แปลง ได้ผลพอสมควร ทำไร่แตงโม ๑๔ แปลง เนื้อที่ ๑๒ ไร่ ทำไร่มะเขือเทศ ๔ แปลง เนื้อที่ ๕ ไร่ ทำไร่ผักกาดหัว ๕ แปลง เนื้อที่ ๕ ไร่ ทำไร่กาแฟ ๕ ไร่ ขณะนี้เป็นผลหมดแล้ว

ก. บุคลากร ได้เปิดหน่วยบุคลากรขึ้น ๑๔ แห่ง มีสมาชิก ๖๖๖ คน ได้แนะนำหลักวิชาแก่สมาชิกให้รู้จักการทำสวนครัวเลี้ยงสัตว์ โดยใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ และเป็นการฝึกอาชีพของเยาวชนไปในตัว จัดให้มีการประชุมอบรมซ้ำๆ มากกว่า ๑๐๐ ครั้ง นอกจากนั้น

ยังได้แสดงสาริต นวัตกรรม แยกเอกสารคำแนะนำต่าง ๆ ให้บุคลากร เข้าใจการใช้ปุ๋ยบำรุงดิน และมีความสามารถในการฉีดวัคซีนป้องกัน โรคสัตว์

ง. การออกฐานเผยแพร่ ได้จัดให้มีการออกฐานแสดงผล งานของแผนกกิจกรรมจังหวัด ในงานนมัสการเจ้าพ่อหลักเมืองราชบุรี ประจำปี และแจกเอกสารคำแนะนำแก่ประชาชนเป็นจำนวนมาก และได้ออกไปให้คำแนะนำแก่ราษฎรทั้งในเขตพัฒนาการและนอกเขต ให้รู้จักการใช้ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช ตลอดจนเครื่องมือกลกรรมใหม่ ๆ รวมทั้งส่งเสริมให้ราษฎรปลูกพืชไร่ พืชเส้นใย และไม้ยืนต้น ให้มี ปริมาณเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย

จ. การส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ ได้ส่งเสริมให้มีการเลี้ยงสุกร โดยวิธีตั้งกลุ่มส่งเสริมทุกอำเภอ และส่งเสริมให้เลี้ยงโค กระบือ เป็ด ไก่ ปลา โดยทั่วไป โดยมีสัตวแพทย์คอยให้ความช่วยเหลือแนะนำ หลักวิชา และดำเนินการป้องกันโรคโดยใกล้ชิดอยู่ตลอดเวลา

การศึกษาและศาสนา

จังหวัดราชบุรีเป็นที่ตั้งของศูนย์พัฒนาการภาคศึกษา ๕ มี โรงเรียนทั้งสิ้น ๓๓๔ โรงเรียน แยกเป็นโรงเรียนมัธยมวิสามัญศึกษา ๘ โรงเรียน สามัญศึกษา ๒๐ โรงเรียน ประชาบาล ๒๖๗ โรงเรียน อนุบาล ๑ โรงเรียน อาชีวศึกษา ๓ โรงเรียน โรงเรียนราษฎร ๓๘ โรงเรียน จำนวนครูทั้งสิ้น ๒,๒๑๔ คน นักเรียน

จำนวน ๗๓,๑๔๐ คน การศาสนา มีวัดพุทธศาสนา ๒๓๒ วัด จำนวน
พระภิกษุ ๔,๐๙๖ รูป สามเณร ๕๑๕ รูป พระอุโบสถ ๒๓๒ หลัง
การศึกษาของเยาวชนอยู่ในเกณฑ์ดี และอยู่ในระหว่างพัฒนาตาม
โครงการพัฒนาการศึกษาของชาติในด้านการศาสนาประชาชนยังยึดมั่น
และเลื่อมใสในพระธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
โดยไม่เสื่อมคลาย จะเห็นได้จากการพร้อมเพรียงในการไปบำเพ็ญกุศล
การบริจาคทรัพย์สิ่งของเสริมสร้างปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ตลอดจน
ให้ความสนใจด้วยการสดับรับฟังพระธรรมเทศนา และการแสดง
ปาฐกถาธรรม ซึ่งได้จัดให้มีขึ้นอยู่โดยทั่วไป

การสาธารณสุข

มีโรงพยาบาล ๔ แห่ง คือ โรงพยาบาลราชบุรี บ้านโป่ง
โพธาราม และดำเนินสะดวก สถานีอนามัยชั้น ๑ ของเทศบาลเมือง
ราชบุรี ๑ แห่ง สถานีอนามัยชั้น ๒ รวม ๑๕ แห่ง สำนักงานผดุงครรภ์
๑๔ แห่ง แผนกสาธารณสุขเทศบาล ๓ แห่ง แผนกอนามัยอำเภอ ๘ แห่ง
หน่วยอื่น ๆ ๓ แห่ง นอกจากนี้ได้ดำเนินการสงเคราะห์แม่และเด็ก
การสุขาภิบาล การอนามัยโรงเรียน การสุศึกษา การป้องกันโรค
ติดต่อ ทำการกำจัดขยะในท้องที่ต่างๆ อยู่ตลอดมา ทำให้โรคภัยไข้เจ็บ
ลดน้อยลง จำนวนผู้ป่วยอยู่ในเกณฑ์ปานกลาง สามารถรับบริการ
ทางด้านการรักษาพยาบาลได้โดยทั่วถึง

การสาธารณูปโภค

ก. ไฟฟ้า มีโรงไฟฟ้าขององค์การไฟฟ้าส่วนภูมิภาค รวม ๕ แห่ง ที่อำเภอเมืองราชบุรี, บ้านโป่ง, โพธาราม, บางแพ, ปากท่อ, และของเอกชน ๑ แห่ง ที่อำเภอดำเนินสะดวก ในชนบทที่อยู่ห่างไกลออกไปยังไม่มีไฟฟ้าใช้

ข. การประปา มีการประปาของเทศบาลเมืองราชบุรีและเทศบาลเมืองโพธารามรวม ๒ แห่ง ส่วนในเขตเทศบาลเมืองบ้านโป่งมีการประปา ๑ แห่ง ขึ้นต่อกรมโยธาเทศบาล

ค. บ่อน้ำบาดาล ในชนบทที่อยู่นอกเขตชุมชนชนออกไป มีบ่อน้ำสาธารณะรวม ๑๘ บ่อ สระน้ำ ๒๔ สระ ช่วยให้ราษฎรมีน้ำสะอาดถูกอนามัยสำหรับบริโภคและใช้สอย บริการทางค่าน้ำกินน้ำใช้ยังไม่ทั่วถึง แต่ประชาชนก็ไม่สู้จะเดือดร้อนเท่าใดนัก สามารถขุดบ่อน้ำใช้เองได้ เว้นแต่ตำบลที่อยู่ห่างแม่น้ำและเป็นที่ยอดจริง ๆ เช่นในท้องที่อำเภอปากท่อบางตำบล ซึ่งอัตรัดขาดแคลนน้ำบริโภคในฤดูแล้ง แต่ถึงอย่างไรก็ดี จังหวัดและอำเภอก็ได้ร่วมกันแก้ปัญหาอยู่ตลอดมา ด้วยการตั้งงบประมาณช่วยเหลือนำไปแจกจ่าย และขุดสระขังน้ำขึ้นหลายแห่ง เป็นการบรรเทาความขาดแคลนได้บ้าง

การสหกรณ์

มีที่ทำการสหกรณ์จังหวัด ๑ แห่ง สหกรณ์อำเภอ ๕ แห่ง มีสหกรณ์ประเภทต่าง ๆ ดังนี้ คือ สหกรณ์หาทุน ๒๑๗ สมาคม วันสหกรณ์ ๔ วัน สหกรณ์อุตสาหกรรม ๒ สมาคม สหกรณ์

ออมทรัพย์ ๑ สมาคม ชุมชุมสหกรณ์ ๑ สมาคม สหกรณ์สาธารณูปโภค
๑ สมาคม สหกรณ์บำรุงและค้าสัตว์ ๑ สมาคม และสหกรณ์ชายข้าว
๑ สมาคม รวม ๒๒๘ สมาคม

ผลการปฏิบัติงาน ได้ปฏิบัติงานควบคุมส่งเสริมการสหกรณ์
จำนวน ๒๒๘ สมาคม จัดให้มีการประชุมใหญ่สหกรณ์หาทุน เพื่อ
สำรวจรายได้รายจ่ายของสมาชิกสหกรณ์ ๕ อำเภอ จำนวน ๒๑๗ สมาคม
และออกไปประชุมใหญ่ตรวจบัญชีประจำปีการเงิน ๒๕๐๓ ในอำเภอ
บ้านโป่ง จำนวน ๓ สมาคม

โครงการดำเนินงาน มีโครงการจะปรับปรุงสหกรณ์อยู่แล้ว
ให้มีฐานะมั่นคงสามารถดำเนินงานเองได้ โดยให้การศึกษาอบรมให้
เข้าใจในหลักและวิธีการสหกรณ์แก่กรรมการ ดำเนินงานของสหกรณ์
และสมาชิกตลอดจนปรับปรุงการดำเนินงานของสหกรณ์ให้ดีขึ้น

รัฐบาลมีโครงการที่จะช่วยเหลือชาวนาตามโครงการในระยะเร่ง
ด่วน โดยผ่านสถาบันชาวนา คือ กลุ่มชาวนา สมาคมชลประทาน-
ราษฎร และสหกรณ์ ในการนี้จะช่วยในเรื่องปุ๋ย เครื่องสูบน้ำ เครื่อง
ปราบศัตรูพืช ประกันราคาข้าวเปลือกให้ชาวนาขายได้ในราคา
สมควรและเป็นธรรม กับการให้สินเชื่อการเกษตรในระยะยาวต่อไป
ซึ่งจะได้ตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรในปี ๒๕๐๕ นี้ รวม ๗ แห่ง และ
ในโครงการระยะยาว ตั้งแต่ปี ๒๕๑๐ เป็นต้นไปจะตั้งอีก ๕๐ แห่ง
เพื่อช่วยเหลือชาวนาในการให้กู้ยืมได้ทั่วราชอาณาจักร ทั้งนี้ คณะ
อนุกรรมการในท้องถิ่นจะได้พิจารณาจัดสรรให้ความช่วยเหลือ ตาม
โครงการของรัฐบาลโดยด่วนต่อไปตั้งแต่ปี ๒๕๐๕ นี้

รายพระนามและนาม ผู้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัด

จังหวัดราชบุรี

(เพียงสมัยกรุงเทพพระมหานคร)

ที่	ชื่อ	ดำรงตำแหน่งตั้งแต่	ถึง
๑.	เจ้าพระยาราชบุรี (เสม วงศาโรจน์)	รัชกาลพระเจ้า กรุงธนบุรี	รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพ ฯ
๒	พระยาราชบุรี (แสง วงศาโรจน์)	รัชกาลที่ ๑	รัชกาลที่ ๒
๓.	พระยาราชบุรี (เนียม วงศาโรจน์)	รัชกาลที่ ๒	รัชกาลที่ ๓
๔.	พระยาราชบุรี (กลิ่น วงศาโรจน์)	รัชกาลที่ ๓	รัชกาลที่ ๔
๕.	พระยาอัมรินทร์ฤๅชัย (กึ่ง วงศาโรจน์)	รัชกาลที่ ๔	
๖.	พระยาอัมรินทร์ฤๅชัย (น้อม วงศาโรจน์)	รัชกาลที่ ๕	พ.ศ. ๒๔๔๐
๗.	พระยาอัมรินทร์ฤๅชัย (เทียน บุณนาค)	พ.ศ. ๒๔๔๐	พ.ศ. ๒๔๔๑
๘.	พระยาจินดารักษ์ (นุล มหามานนท์)	พ.ศ. ๒๔๔๑	พ.ศ. ๒๔๔๒
๙.	พระยาอัมรินทร์ฤๅชัย (จรัส รัตนกุล)	พ.ศ. ๒๔๔๒	พ.ศ. ๒๔๔๕
๑๐.	พระยาสัจจาภิรมย์ (ชุ่ม อรรถจินดา)	พ.ศ. ๒๔๔๕	พ.ศ. ๒๔๔๘
๑๑.	ม.จ. ศฤงคารเดช ชยางกูร	พ.ศ. ๒๔๔๘	พ.ศ. ๒๔๕๓
๑๒.	พระยาประชาภิจักรจักร (ทับ มหาเปารยะ)	พ.ศ. ๒๔๕๓	พ.ศ. ๒๔๕๕
๑๓.	พระยาศิริธรรมบวรวิทย์ (เย็น สุวรรณบัณฑิต)	พ.ศ. ๒๔๕๕	พ.ศ. ๒๔๕๘
๑๔.	พระยาวิชิตสงคราม (สรวง ศรีเพ็ญ)	พ.ศ. ๒๔๕๘	พ.ศ. ๒๔๖๑
๑๕.	พระยาศรีมหาเกษตร (ชวน สุนทรานนท์)	พ.ศ. ๒๔๖๑	พ.ศ. ๒๔๖๔
๑๖.	พระยาวิชิตภักดี (รอด สาริมาน)	พ.ศ. ๒๔๖๔	พ.ศ. ๒๔๖๖
๑๗.	พระยาสมุทรศักดิ์การักษ์ (เจิม วิเศษรัตน์)	พ.ศ. ๒๔๖๖	พ.ศ. ๒๔๖๗

ที่	ชื่อ	ดำรงตำแหน่งตั้งแต่	ถึง
๑๘.	พระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ)	พ.ศ. ๒๔๖๓	พ.ศ. ๒๔๖๘
๑๙.	พระยาอรรณพวิสุนทร	พ.ศ.	พ.ศ.
๒๐.	พระยารามราชภักดี (ม.ถ. สวาสดิ์ อิศรวงกูร)	พ.ศ.	พ.ศ.
๒๑.	พันเอก พระยารามณรงค์ (เสงี่ยม สุนทรธัญญ์)	เม.ย. ๒๔๗๗	๑๘ เม.ย. ๒๔๘๒
๒๒.	พระนิกรบดี (จอณ สารีกานนท์)	๘ มี.ย. ๒๔๘๒	๒๐ มี.ย. ๒๔๘๖
๒๓.	ขุนธรรมรัตน์ธราพร (ธรรมรัตน์ ไวจนสุนทร)	๒๐ มี.ย. ๒๔๘๖	๒๐ พ.ย. ๒๔๘๗
๒๔.	นายอุดม บุญประกอบ (ไม่ได้มารับตำแหน่ง)	๒ พ.ย. ๒๔๘๗	๑๒ ธ.ค. ๒๔๘๗
๒๕.	หลวงนิคมคนารักษ์ (เทียน กำเนิดเพชร)	๑๒ ธ.ค. ๒๔๘๗	มรณกรรม ๑๕ มี.ค. ๒๔๘๘ (โดยปฏิบัติราชการตามหน้าที่)
๒๖.	นายจรัส ธารีสาร	๕ ก.พ. ๒๔๘๘	๓๑ มี.ค. ๒๔๘๘
๒๗.	พระบำรุงบุรีวราช (วิง สิทธิเทศานนท์)	๓ มี.ค. ๒๔๘๘	๑๕ มี.ค. ๒๔๙๒
๒๘.	ขุนรัฐฉะวิจิตร (สุวงศ์ วัฏฏสิงห์)	๒ ก.พ. ๒๔๙๒	๓๑ ส.ค. ๒๔๙๓
๒๙.	นายแม่น อรจันทร์	๑ ก.ย. ๒๔๙๓	๘ มี.ค. ๒๔๙๔
๓๐.	หลวงอรรณพวิสุนทร (กรง อรรณพวิสุน)	๑ เม.ย. ๒๔๙๔	๘ มี.ค. ๒๔๙๕
๓๑.	นายแม่น อรจันทร์	๘ มี.ค. ๒๔๙๕	
๓๒.	นายแสง ชัยอาญา		
๓๓.	นายจันทร์ สมบูรณ์กุล		

